

LABIRINTI SKRBI

POMEN PERSPEKTIVE ETIKE SKRBI
ZA SOCIALNO POLITIKO

UREDILI: SELMA SEVENHUIJSEN IN ALENKA ŠVAB

Mirovni inštitut

Inštitut za sodobne družbene in politične študije

LABIRINTI SKRBI –
POMEN PERSPEKTIVE ETIKE SKRBI ZA SOCIALNO POLITIKO

UREDILI: SELMA SEVENHUIJSEN IN ALENKA ŠVAB

LEKTURA: ALVINA ŽURAJ
PREVODI: POLONA MESEC
RISBE NA OVIKTU: FRANCESCO SEGALA, 16. STOLETJE
OBLIKOVANJE: IRENA WÖLLE
TISK: STANE PEKLAJ

© MIROVNI INŠTITUT, 2003

IZID KNJIGE JE OMOGOČIL OPEN SOCIETY INSTITUTE

ZBIRKA POLITIKE

IZDAJATELJ: MIROVNI INŠTITUT
INŠTITUT ZA SODOBNE DRUŽBENE IN POLITIČNE ŠTUDJE
METELKOVA 6
SI-1000 LJUBLJANA
E: INFO@MIROVNI-INSTITUT.SI
WWW.MIROVNI-INSTITUT.SI

UREDNIK: ALDO MILOHNIČ

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

304:17

LABIRINTI skrbi : pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko / urednici
Selma Sevenhuijsen in Alenka Švab. - Ljubljana Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne
družbene in politične študije, 2003. - (Zbirka Politike)

Vsebuje tudi prevod, tiskan v obratni smeri: Labyrinths of care : the relevance of the ethics
of care perspective for social policy / edited by Selma Sevenhuijsen and Alenka Švab ;
[translation Polona Meseč]

ISBN 961-6455-13-3

1. Sevenhuijsen, Selma

280685

KAZALO

SELMA SEVENHUIJSEN IN ALENKA ŠVAB

7 UVODNIK

SELMA SEVENHUIJSEN

13 PROSTOR ZA SKRB: POMEN ETIKE SKRBI ZA SOCIALNO POLITIKO

VESNA LESKOŠEK

41 SKRB V SOCIALNI POLITIKI – SKRB ZA KAJ?

ALENKA ŠVAB

51 KAKO »SKRBNJA« JE DRŽAVA? KONCEPTUALIZACIJA SKRBI
V DRUŽINSKI POLITIKI V SLOVENIJI

MAJDA PAHOR

75 SKRB V SLOVENSKE ZDRAVSTVENI NEGI: NEKATERE OVIRE
ZA KOGNITIVNO, REFLEKSIVNO IN MORALNO PRAKSO

RUŽICA BOŠKIĆ

87 »LJUBO DOMA, KDOR GA IMA!« ANALIZA PREDLOGA NOVEGA
STANOVANJSKEGA ZAKONA SKOZI LEČE ETIKE SKRBI

VESNA LESKOŠEK

103 UPORABA METODE *TRACE* ZA ANALIZO SLOVENSKEGA PROGRAMA
ZA BOJ PROTI REVŠČINI IN SOCIALNI IZKLJUČENOSTI

UVOD

Zamisel o tem, da bi pripravili zbornik o etiki skrbi, in razmislili o tem, ali bi etiko skrbi lahko uporabili v slovenskih javnih politikah, se je porodila maja 2002, ko je Mirovni inštitut povabil profesorico Selmo Sevenhuijsen z Univerze v Utrechtu na Nizozemskem, naj v Ljubljani vodi delavnico na temo »Državljanstvo in etika skrbi«. Namen delavnice je bil, da bi predavateljica predstavila perspektivo etike skrbi in metodo za analizo politik *Trace*, ki ju je sama razvila. Udeleženci in udeleženke so bili slovenski strokovnjaki in strokovnjakinje z različnih področij, ki se ukvarjajo s skrbjo (v zdravstveni negi, socialni politiki, družinski politiki, stanovanjski politiki itn.). Zamisel za nadaljevanje projekta je bila, da bi pripravili knjigo s prispevki, v katerih bi perspektivo etike skrbi in metodo *Trace* uporabili v slovenskem kontekstu.

Etika skrbi je prijem v moralni in politični teoriji, ki vidi skrb kot pomembno razsežnost vsakdanjega življenja in zagovarja misel, da bi jo morali resno upoštevati. Izhodišče etike skrbi so bile razprave o tem, kaj naj bi bila »ženska moralnost«, danes pa etika skrbi poleg analize spolne razlike vključuje tudi veliko več tem in problemov. Tako ne zajema le raziskovanja praktičnega moralnega mišljenja in razvoja moralnih pojmov, ki lahko usmerjajo skrbstvene prakse, temveč tudi analizo politik. Pri tem izhaja iz temeljne podmene, da lahko skrb uspešno razvijemo v politični pojem.

Skrb ne v praktičnih ne v moralnih razsežnostih ne moremo omejiti na zasebno sfero, čeprav se to še vedno dogaja, temveč jo moramo nedvomno razumeti politično. Prakse skrbi v veliki meri določajo javni predpisi, zlasti na področju socialne in družinske pa tudi zdravstvene politike, in na področju dela in imigracijske politike. Ni vseeno, katere vrednote vzamemo za smernice teh politik, ki pogosto niso uglasene s spreminjajočimi se razmerji med spoloma in s spodbujanjem odprtih, demokratičnih praks skrbi. Če pojmujeemo skrb kot državljansko prakso, odpremo pot nadaljnjim razpravam o teh temah, tako akademskim kot praktičnim in političnim.

Vendar ljudje in organizacije, ki pri tem sodelujejo, pogosto nimajo dovolj strokovnega znanja, da bi se konstruktivno ukvarjali s temi vprašanji. Pravzaprav so oblikovalci politik pogosto prepričani o tem, da je skrb pomembna, in da bi morali prakse skrbi podpreti in jih preoblikovati, hkrati pa pogosto nimajo prave izobrazbe, da bi se lahko ustrezno spoprijeli z normativnimi razsežnostmi svojega dela oziroma nimajo dovolj strokovnega znanja, da bi opazili učinke kategorije spola pri svojem vsakdanjem delu. Posledica je, da so vrednostne izjave v programih politik pogosto nekoherentne, protislovne ali preveč oddaljene od dejanskih družbenih in političnih praks. Kar zadeva skrb, so javne politike nemalokdaj kot labirinti, kjer se, ko si prizadevamo, da bi prišli v središče problema, zlahka izgubimo v množici »poti in stranpoti«. Da bi se lažje spoprijemali s tem problemom, je Selma Sevenhuijsen razvila metodo *Trace*.

Namen metode *Trace* je, da od besede do besede razčleni normativne podmene in vrednote v političnih dokumentih in jih ovrednoti iz perspektive etike skrbi. Metodo sestavlja niz korakov: najpomembnejši med njimi so *sledenje*, *analiza*, *evalvacija* in *prenova*. Čeprav se tega lahko lotimo sami (tako rekoč za pisalno mizo), je postopek plodnejši, če ga izvedemo v skupini in v sodelovanju z akademskimi krogi, nevladnimi organizacijami in oblikovalci politik, kar nam omogoči, da se konstruktivno poučimo o stališčih in strokovnem znanju drugih. Ko skrbno sledimo korakom metode *Trace*, se pokaže, da »poti skrbi«, po katerih stopamo moderni državljani, pogosto pravzaprav niso blodnajki, temveč labirinti, metoda *Trace* pa je moderna različica Ariadne niti, ki nas lahko vodi, da najdemo pot iz njih.¹

Pričujoča publikacija je sestavljena iz šestih člankov, uvaja jih besedilo Selme Sevenhuijsen, »Prostor za skrb. Pomen etike skrbi za socialno politiko«. Selma Sevenhuijsen predstavi bistvene pojme v perspektivi etike skrbi in jih uporabi na primeru sodobne nizozemske socialne politike. Izhaja iz tega, da v nizozemski družbi potekata dva prepletena procesa: relokacija politike in relokacija skrbi. Posledica obeh procesov je, da nizozemska socialna politika potre-

¹ V labirintu je ena sama pot, ki se običajno v krogu vije do središča in je ne križajo druge poti. Potemtakem po poti, ki nas pelje v središče, pridemo tudi nazaj ven; pot nas vodi, zato se lahko med hojo osredotočimo na druge stvari. V blodnjaku pa se moramo večkrat odločiti, katero pot bomo ubrali, in če se odločimo narobe, lahko zaidemo v slepo ulico.

buje nove normativne okvire, v katerih mora skrb postati del praks aktivnega državljanstva. Državljanstvo mora temeljiti na pojmih odnosnosti in medsebojne odvisnosti. V članku so predstavljeni nekateri temeljni moralni pojmi etike skrbi: pozornost, odgovornost, kompetentnost, odzivnost, zaupanje in asimetrična recipročnost. V sklepnem delu članka avtorica pristop etike skrbi uporabi pri dveh trenutno najbolj žgočih temah: pri politikah kombiniranja plačanega dela in skrbi in pri generacijsko občutljivih politikah. Na koncu avtorica predlaga nekaj norm, ki bi lahko bile smernice za oblikovanje socialne politike.

Avtorice drugih petih besedil so slovenske znanstvenice, ki se ukvarjajo s skrbjo, vsaka na svojem (bodisi akademskem ali političnem) področju. V svojih prispevkih iz perspektive etike skrbi kritično analizirajo politike in še zlasti temeljne dokumente teh politik.

Vesna Leskošek se v članku »Skrb v socialni politiki – skrb za kaj?« osredotoča na Nacionalni program socialnega varstva do leta 2005, ki ga je leta 2000 sprejel slovenski parlament in ki zagotavlja temelje za radikalne družbene spremembe na področju socialnih storitev. To pomeni, da omogoča bolj odprte in vključujoče prostore, ki lahko spodbujajo razvoj aktivnega državljanstva, večjo udeležbo slehernika pri oblikovanju pomenov in praks in enake možnosti uporabe virov za vse. Toda pokaže se, da so se pisci tega programa za vse to zavzemali le na papirju, saj program dve leti in pol po tistem, ko so ga sprejeli v parlamentu, ni dal pravih rezultatov. Prav narobe, kljub sklepom programa prihaja do novih izključevanj in novih neenakosti. Ni torej dovolj, da spravljamo programe na papir. Namesto tega bi morali predloge za spremembe vzeti resno in jih tudi udejaniti v praksi.

Alenka Švab v prispevku »Kako 'skrbna' je država? Konceptualizacija skrbi v družinski politiki v Sloveniji« piše o pojmovnih nastavkih družinske politike, ki so zapisani v temeljnem dokumentu – Resoluciji o načelih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji. Avtoričino stališče v analizi je stališče etike skrbi, analizo pa izpelje na dveh ravneh. Na prvi uporabi etiko skrbi kot točko, od koder problematizira družinsko politiko (definicijo družine, ki je subjekt družinske politike), na drugi pa se osredotoči na konceptualizacijo skrbi v družinski politiki. Ena izmed glavnih ugotovitev analize je, da je konceptualizacija skrbi v družini omejena na skrb

za otroke, pojem skrbi pa je določen zgolj kot razmerje med aktivno osebo, ki posveča skrb, in pasivno osebo, ki je deležna skrbi. Na drugi strani perspektiva etike skrbi uči, da je skrb ena izmed temeljnih človeških dejavnosti – je hkrati praksa in proces, s katerim spleta medčloveška razmerja.

Četrto besedilo je prispevek Majde Pahor z naslovom »Skrb v slovenski zdravstveni negi: nekatere ovire za kognitivno, reflektivno in moralno prakso avtorice«. Avtorica raziskuje možnosti za etiko skrbi v tipično skrbstvenem poklicu – v zdravstveni negi. Opozori na nekatere ovire, na katere zaposleni/e v zdravstveni negi pogosto naletijo, če poskušajo v svoje delo vpeljati etiko skrbi. Majda Pahor zdravstveno nego razume kot obliko formalnega zdravstvenega dela, ki je ujeto v protislovje, ker je hkrati zasebna in medosebna praksa, dejavnost iz sveta življenja, ki se je zaradi modernizacije premestila v javni sektor in je postala podrejeni del zdravstvenega sistema. Avtorica pri komentiranju teh procesov uporabi Habermasovo teorijo dvojnosti družbenega prostora in perspektive etike skrbi. V nadaljevanju spregovori o vlogi izobraževanja za zdravstveno nego, ki medicinske sestre oskrbi s »prtljago« za potovanje po »pokrajinah skrbi«, kjer skrbijo za dobro svojih pacientov. Izobraževalni sistem lahko v tem primeru bodisi poudari vlogo podrejenega položaja zdravstvene nege v zdravstvenem sistemu bodisi pospeši možnosti za svobodno in enakopravno razpravo, ki bi temeljila na dejstvih. Vendar pa medicinske sestre za tako razpravo potrebujejo specialistično znanje, univerzitetno izobrazbo, ki pa si je v Sloveniji ne morejo pridobiti. To, da se medicinske sestre v Sloveniji ne morejo šolati na univerzi, onemogoča, da bi lahko zares izkoristile vse svoje potenciale za delo v zdravstvenem varstvu in pri udeležanju etike skrbi.

Ružica Boškić v prispevku »'Ljubo doma, kdor ga ima!' Analiza predloga novega stanovanjskega zakona skozi leče etike skrbi« razčlenjuje predlog novega stanovanjskega zakona z vidika etike skrbi. Avtorico zlasti zanimajo opredelitve tistih skupin, za katere država priznava, da so v slabšem položaju kot večina prebivalstva, ko gre za stanovanjski problem, in skupine, ki so jih avtorji osnutka novega stanovanjskega zakona prezrli. Najbolj ranljiva stanovanjska skupina so po njenem mnenju brezdomci, pa tudi druge družbene skupine brez močnih zastopniških organizacij, ki bi obliko-

vale ustrezen lobi. Očitno se predlog novega stanovanjskega zakona osredotoča zlasti na bivališče kot *prostor* za življenje, torej kot na predvsem tehnično in prostorsko lastnost, in na delovanje stanovanjskega trga. Le malo pozornosti nameni bivališču kot domu, kar vključuje kakovost nastanitve in občutke varnosti in zasebnosti. Dokler v Sloveniji ne bomo zagotovili več in večjih stanovanj po bolj dostopnih cenah, ne moremo pričakovati, da se bo položaj izboljšal.

Tekst z naslovom »Uporaba metode *Trace* za analizo slovenskega programa za boj proti revščini in socialni izključenosti«, ki ga je prispevala Vesna Leskošek, je zgled konkretne uporabe metode *Trace* za analizo socialne politike. Članek je povzetek ugotovitev z mednarodne delavnice za etiko skrbi in socialno politiko, ki jo je organiziral Mirovni inštitut in jo je izvedla Selma Sevenhuijsen januarja 2003. Udeleženci in udeleženke so bili strokovnjaki in strokovnjakinje na različnih področjih skrbi s Poljske, Slovaške, Češke, iz Estonije, z Madžarske in iz Slovenije. Analizirali so slovenski program boja proti revščini in socialni izključenosti. Udeleženci in udeleženke so ugotovili, da ima program šibke in močne točke, njihovi komentarji pa so bili skoraj enaki komentarjem slovenskih nevladnih organizacij. Strnemo jih lahko takole: Revščino pogosto opredeljujemo kot učinek moderne dobe, Slovenija pa je glede revščine v razmeroma dobrem položaju, če jo primerjamo z nekaterimi drugimi državami, članicami EU, kjer je raven revščine višja. To omalovaževanje revščine pri nas vpliva na program, v katerem lahko najdemo nekatere zelo stereotipne sodbe, zlasti kar zadeva Rome. Dobra stran programa pa je, da priča o politični pripravljenosti države, da prizna ta problem in se odzove nanj. Številni udeleženci in udeleženke iz drugih držav tega niso mogli reči za svoje države. Vendar pa brez pravega načrta za realizacijo in načrta za spremembe vsebine tudi na tem področju ne moremo pričakovati, da se bo stanje izboljšalo.

Pričujoča publikacija je prvi korak na poti skozi množico labirintov skrbi in za njimi pridejo drugi. Veliko tem bi si zaslužilo bolj poglobljeno razpravo in natančnejšo analizo. Tudi še zdaleč nismo zajeli vseh tem, ki se dotikajo tega področja. Dobrodošlo bi bilo nadaljnje delo na temo migracijskih politik in izobraževalnih vrednot. Enako pomembna bi bila mednarodna primerjava perspektive etike skrbi, ki bi prinesla nove vpoglede. Vendar urednici upava, da

bo pričujoča knjiga dala smernice za prihodnje delo in da bodo izhodišča, zapisana v njej, obrodila sadove. Zahvaljujeva se Mirovnemu inštitutu, ki je podprl ta projekt, in avtoricam ter udeležencem in udeleženkam na obeh seminarjih za njihove prispevke in njihovo navdušenje!

AMSTERDAM IN LJUBLJANA, APRIL 2003

SELMA SEVENHUIJSEN IN ALENKA ŠVAB

PROSTOR ZA SKRBI. POMEN ETIKE SKRBI ZA SOCIALNO POLITIKO

SELMA SEVENHUIJSEN

UVOD

Skrb je v zadnjem času mariskje postala pomembno politično vprašanje. Skozi najrazličnejša vrata je stopila v politične programe, od reforme zdravstva in socialnih politik do novih programov za regulacijo starševskega dopusta in socialne skrbi za starejše. Te oblike »nove politike skrbi«¹ gredo z roko v roki z iskanjem novih normativnih okvirov, to je političnih vizij, ki lahko omogočijo oblikovalcem politik, da vključijo skrb v svoje delovanje in razširijo politične sisteme vrednot. Prepričana sem, da lahko k temu pomembno prispeva feministična etika skrbi. V tem besedilu razmišljam, kakšen je pomen etike skrbi za današnjo socialno politiko na Nizozemskem.¹ V nasprotju s tem, kar bi morda sklepali iz naslova tega prispevka, izhajam iz misli, da skrb nima ustreznega prostora v naši družbi. Vodilna misel moje predstavitve je, da se v današnji družbi odvijata dva prepletена procesa: relokacija skrbi in relokacija politike. Skupna posledica teh dveh procesov je, da nastajajo nove lokacije za kolektivni moralni premislek o vprašanih, ki zadevajo distribucijo, oceno in kakovost skrbi. V pričujočem članku bom najprej pokazala, kako delujeta ta dva procesa relokacije. Nato bom razpravljala o številnih premisah politične filozofije o etiki skrbi, ki so pomembne za našo razpravo. Pri tem bom posvetila posebno pozornost razmerju med skrbjo in zaupanjem. Slednjič bom na številnih primerih pokazala, kaj lahko etika skrbi prispeva k socialni politiki in k novemu pojmovanju, kakšno vlogo ima pri tem država.

¹ Pričujoči članek je prevod pozdravnega nagovora, ki sem ga imela 18. maja 2000 kot profesorica etike in politike skrbi na Univerzi v Utrechtu. Iz očitnih razlogov sem v tem prevodu (angleškem, op. prev.) ohranila retorično strukturo pozdravnega nagovora. Rada bi se zahvalila Christien Brinkgreve, Margreth Hoek, Wibojū Kooleju, Henku Manschotu, Teresi Mom in Petri Schreurs za komentarje v prvih popravkih tega besedila in Mariu Jacobsu in Teunu Oosterbaan za njihovo aktivno pomoč pri raziskovanju virov. Pri metaforah, ki so dale smer tej predstavitvi, mi je pomagal Henk van Nieuwenhuijzen. Besedilo je pozorno prevedla v angleščino Mary Tyne.

RELOKACIJA POLITIKE

Pojem »relokacija politike« so v nizozemsko javno razpravo leta 1995 vpeljali politolog Mark Bovens in drugi (Bovens 1995; Duyvendak 1997; Witteveen 2000). Njihov teza je bila, da smo politični konflikt premestili s tradicionalnih prizorišč nacionalne države v druge družbene sfere – »na sedeže velikih mednarodnih podjetij; v svetovalne organe in na uradne pogovore; v evropske in druge nadvladane organizacije; na narodna in mednarodna sodišča; v raziskovalne oddelke bolnišnic in laboratorijev«. Posledica je, da politično središče parlamentarne demokracije izgublja moč. Relokacija politike lahko pripelje do tega, da nekdo dobi moč brez odgovornosti. Naš politični sistem bi zato lahko utrpel »demokratski deficit«. Ponovno moramo torej premisliti o primatu politike ali, bolje, o tem, ali zaupamo vladi, da je zmožna »krmariti družbo«. Potrebujemo nove procese demokratičnega nadzora in javne odgovornosti.

Omenjeni avtorji iščejo rešitev v novi vrsti »zavezujočega upravljanja«. To je oblika javne uprave, ki ustreza merilom dostopnosti, transparentnosti in odprtosti, združenim v pojmu, ki mu pravimo »interaktivno oblikovanje politike«. To bi preprečilo relokacijo politike, ki bi pripeljala do ločevanja družbenih sfer v času, ko bi si morala, prav narobe, demokratična družba prizadevati za nove načine prepletanja družbenih sfer, za vladanje v množini. Pojem nadzorujoče vlade, ki krmari družbo, bi morali nadomestiti z idealom vlade, ki se odziva, ponuja podporo in organizira, ki skrbi za dvosmerno komunikacijo v politiki. V tej viziji bi morali oblikovalci politik aktivno prisluhniti državljanom in javno odgovarjati za svoja dejanja.

Zahteve po novih demokratičnih praksah za relokacijo politike so v skladu z idealom aktivnega državljanstva. Javno sfero razumemo kot izbrano lokacijo, »kjer bi lahko z medsebojnim sodelovanjem realizirali nove ideje«. To je prostor, kjer bi lahko razvijali zmožnosti za sodelovanje z drugimi ljudmi, od katerih smo drugačni na najrazličnejše načine. V javni sferi ljudje drug drugemu pripovedujemo o tistem, kar je pomembno za naše življenje. Tako bi lahko prišli do sistemov »skupnih pomenov«, s čimer bi omogočili nastanek dolgotrajnih oblik soobstoja. Demokratična družba temelji na javnih odločitvah, torej na odprtem oblikovanju javnega mnenja in na odprti javni razpravi. Pojem aktivnega državljanstva je vabilo, da si ljudje

širok niz dejavnosti interpretirajo po svoje, *kot državljani*, se pravi kot člani politične skupnosti. Oblikovalci politik, ljudje, ki so na družbeno odgovornih položajih, pa imajo nalogo, da se aktivno in odgovorno odzovejo na to, kar se lahko naučijo iz teh idej o stvareh, ki so pomembne za njihove institucionalne prakse. Pokazala bom, da se prav s tem lahko navežemo na etiko skrbi.

RELOKACIJA SKRBI

Relokacijo skrbi lahko analiziramo na podoben način. Da ne bo nespornost, naj povem, da tukaj govorim o relokaciji *vsakdanje skrbi*, skrb za telo, duha in medsebojne odnose, ki so bistveni za dobro človekovo delovanje. V nadaljevanju bom predstavila tri smeri relokacije.

Prvič, skrb se premešča z žensk na moške. Od sedemdesetih let 20. stoletja naprej ženske vse bolj premeščajo svoje dejavnosti v javno sfero. Bolj kot kdaj prej so aktivne v svetu plačanega dela, kulture in politike. Moški več kakor prej prispevajo k vsakdanji skrbi za otroke, partnerje in člane družine, čeprav je ta proces veliko počasnejši kot premeščanje dejavnosti žensk v javno sfero. Nizozemska vlada poskuša podpreti ta proces tako, da spodbuja kombinacijo dela in skrbi pri ženskah in pri moških. Stara država blaginje je temeljila na modelu državljanstva, ki se je delil na moškega, ki služi kruh, in žensko, ki skrbi, in je institucionalizirala delitev dela na moško in žensko. Odkar je bil leta 1995 sprejet tako imenovan »kombiniran scenarij«, postaja prototip državljana v novi državi blaginje spolno nevtralni model »kombinatorja nalog«.

S tem smo pri drugi smeri relokacije, za katero je značilno premeščanje od znotraj navzven. Dejavnosti skrbi, ki so prej potekale doma, se vse bolj premeščajo v zunanji svet: v kolektivne in komercialne storitve. Otroci gredo bolj zgodaj v varstvo, številne skrbstvene in vzgojne naloge staršev nadomešča »ekstrakurikularna« vsakdanja skrb. Moderni uslužbenci, ki kombinirajo delo in skrb, nosijo svoje umazano perilo v čistilnico na železniški postaji na poti na delo, kjer tudi kupijo že pripravljen obrok, ko se vračajo z dela domov. Skrb za bolne starše in sorodnike, ki večinoma še zmeraj pade na ramena hčera in snah, vse bolj nadomešča nega na domu ali v novih domovih za ostarele.

Tretja smer relokacije se sicer odvija v svetu zdravstva, vendar ima precejšnje posledice za socialno skrb. Pri zdravstveni negi lahko govorimo o precejšnjem premiku od zdravljenja k skrbi. Povečuje se število simptomov, ki so povezani s kroničnimi boleznimi, kot so kronična utrujenost ali težave s hrbtenico in rokami. Posledica teh novih kroničnih bolezni ni odvisnost od skrbi v klasičnem pomenu besede, temveč potreba po novih rešitvah za delo in skrb, ki temeljijo na aktivni družbeni udeležbi vseh vpletenih. Medicina se hitro razvija, zaradi česar ljudje živijo čedalje dlje. To zahteva nove načine razmišljanja o kakovosti življenja. Ljudje so dlje časa aktivni. Zato je vse več tudi dela skrbi, ki postaja čedalje bolj pomembno – gre predvsem za vsakdanjo skrb za zelo stare in druge skupine ljudi, ki so odvisni od skrbi drugih. Skratka, skrb moramo danes bolj diferencirati kakor prej.

POTREBA PO NOVIH NORMATIVNIH OKVIRIH IN MOŽNOST ZANJE

Relokacija skrbi in relokacija politike nista ločena procesa, prav nasprotno. Skupaj pomenita, da se narava praks skrbi spreminja. Posledica relokacije skrbi je, da je vsakdanja skrb bolj kot kdaj prej predmet političnega delovanja in pogajanj. Na novih lokacijah skrbi so zrastle nove oblike razmišljanja, svetovanja in odločanja, o tem, kakšno obliko skrbi potrebujemo in kako bi jo najbolj zagotovili. Zaradi premestitve skrbi se družba kot celota srečuje s potrebo, da bi oblikovala novo »družbeno infrastrukturo skrbi«, ki bi zagotavljala kakovostne sisteme skrbi za tiste, ki skrb potrebujejo, se pravi, sistem skrbi s čim manj luknjami.

Oba procesa skupaj pomenita tudi, da so potrebni novi normativni okviri, ki bi omogočali, da bi skrbno presojali o skrbi. Relokacija skrbi omogoča »premestitev« številnih vrednot skrbi v javno sfero, kjer lahko o ustreznosti in kakovosti skrbi odloči javna razprava. Poleg tega lahko preverimo, ali te vrednote ustrezajo bolj znanim političnim vrednotam, kakršne so solidarnost, pravičnost in učinkovitost; te pa bi spet lahko preverili iz perspektive etike skrbi. Enako pomembno pa je, da lahko »skozi leče skrbi« razen na tradicionalna »vprašanja skrbi« pogledamo tudi, na primer, na kadrovsko politiko v institucijah, politiko načrtovanja okolja, izobraževalno politiko ali kvaliteto mednarodnega sodelovanja.

Obe gibanji skupaj krepiata pomen odzivnega oblikovanja politik, ki bi omogočilo razvoj oblik kolektivnega delovanja; te bi bile usmerjene k ljudem in njihovim potrebam po dobrem delovanju; z njimi bi lahko udeleževali medsebojno povezanost in odgovornost. Tako bi nastal prostor za nove prakse »skrbnega državljanstva«, prakse, v katerih bodo ljudje delovali kot tisti, ki skrbijo, in tisti, ki so deležni skrbi, in kjer bodo lahko v medsebojnem dialogu razvijali kakovostno družbeno skrb.² Tako bodo nastale nove oblike demokratičnega delovanja, ki bodo vsakodnevno skrb in njen moralni habitus vključile v javne službe nove države blaginje. Tako bo nastal prostor za skrb kot demokratično prakso (Tronto 1996).

Ne gre zgolj za novo razmerje med vlado in posameznikom v smislu pravic in dolžnosti glede skrbi. Tako pojmovanje namreč ne bi zadosti ostro pretrgalo z miselnostjo, da je vlada »krmarja družbe«. Gre tudi za skrb kot del interpretacije politike skrbi, kot razsežnost kulturne identitete in kot stvar okusa in mnenja; za skrb kot moralno perspektivo, kot obliko eksistencialne etike in kot sredstvo za vzpostavljanje vezi in zavezanosti. Nova politika skrbi bo obšla tradicionalne politične arene in zajela institucije in delovne metode »civilne družbe«, se pravi področje med državljani in parlamentarno politiko. Institucije, kot so skupnostno delo, delo skrbi, izobraževalni svetovalni projekti, šole, socialna psihiatrija, skrb za starejše, varstvo otrok in policija bodo dobili nov prostor v družbeni infrastrukturi skrbi. Kakor je pred nedavnim prav tukaj predlagal Micha de Winter, ko je govoril o sodobni vzgoji za sodelovanje, so to mesta, kjer lahko prakticiramo aktivno, zavezujoče državljanstvo in kjer nastaja ustvarjalna vednost o tem, kako zagotoviti kvalitetno družbeno skrb (Winter 2000).

Relokacija skrbi pa ne bo potekala brez napak. Med potjo lahko veliko izgubimo. Navsezadnje imajo, gledano z zgodovinskega stališča, tradicionalne institucije in svetovalne strukture države blaginje vgrajene nekatere slepe pege, ko gre za vsakdanjo skrb. Vedno znova se srečujemo z birokratsko logiko in s spolno pristranskimi

² Tu me zanimajo procesi, ki že tečejo, pa tudi tisti, ki so mogoči in zaželeni. Mislim, da živimo v zgodovinskem času, ki bo odločilno preoblikoval »politiko skrbi«. Za take trenutke je značilno, da staro še vedno delno deluje, novo pa šele nastaja. Ustvarjalna praksa, ki jo lahko udeležnja družboslovje, je, da poskuša novo narediti vidno in da ga pomaga artikulirati.

normami, ki opredeljujejo pojem dobrega državljanstva in zavirajo temeljito integracijo vsakdanje skrbi v vladno politiko (Knijn in Kremer 1997; Sainsbury 1994 in 1996). Če se tu ne bo nič spremenilo, si lahko zamislimo tudi, da bo relokacija skrbi pripeljala do tega, kar sociolog Kees Schuyt v nekem drugem kontekstu ekspresivno opiše kot »razskrbljanje« države blaginje.³ Prizadevanje za večjo tržno usmerjenost ne pomeni vselej zmanjšanja birokracije. Sociologinja Trudi Knijn iz Utrechta je z raziskovanjem učinkov različnih »logik skrbi« v socialni skrbi pokazala, da je privzemanje tržnih načel pri negi na domu pravzaprav pripeljalo do povečanja produktivnosti v tem sektorju, vendar na račun količine in kakovosti skrbi (Knijn 1999).

Potemtakem je predpostavka nove socialne politike, ki bi ustrezala relokaciji skrbi in relokaciji politike, da moramo, če hočemo zagotoviti dobro skrb v javni sferi, biti zelo natančni, ko gre za številne ključne vrednote. Iz tega je po mojem razvidno, da moramo ponovno ovrednotiti skrb v politiki, oziroma, bolje, premestiti skrb z obrobja v središče politične presoje in kolektivnega delovanja.⁴ V nadaljevanju bom najprej pojasnila, kaj lahko etika skrbi prispeva k temu projektu, tako da prevrednoti skrb v politično-filozofskem smislu. Nato bom napisala nekaj primerov socialne politike, s katerimi bom poskušala podrobneje pokazati, kaj nam lahko da etika skrbi.

³ Schuyt ta pojem uporablja, da bi označil institucionalne politične procese v posameznih fazah države blaginje. Skrbijo ga »lahkomiselne kolektivne skrbstvene ureditve in, zlasti iz finančnih razlogov, njihovo brisanje, ukinjanje in reduciranje«. Mene pa bolj skrbi erozija vidikov, ki zadevajo *vsebinsko* skrbi: osiromašenje dimenzije pozornosti in odzivnosti, do katere prihaja pod vplivom taylorizacijskih procesov v poklicni skrbi, kot sta skrb na domu in delo medicinskih sester. Taylorizacija se nanaša na deljenje praks skrbi v različne vrste skrbi, ki jo zagotavljajo ljudje iz različnih poklicev, in izračunavanje skrbi v fiksnih časovnih enotah (tako imenovana »skrb na štoparico«).

⁴ Kar zadeva politiko enakih možnosti, ima nizozmeska vlada že nekaj časa cilj, da bi ta proces pripeljala v fazo ponovnega ovrednotenja skrbi. Ni pa jasno, kako in kje. Trdim, da ima pomembno vlogo pri tem sama politika. Dolgo je veljalo, kakor je ugotovila Joan Tronto (Tronto 1995a), da bi morali skrb umestiti »pod ali nad politiko«. *Pod* politiko zato, ker delo na »vsakdanjem vzdrževanju« po definiciji pelje k podrejanju in samozrtvovanju in tudi k omejenim ali zamejenim zmožnostim presoje. Kdor bi hotel sodelovati v »republiki enakih« bi moral preseči to »nižjo eksistenco«. *Nad* politiko pa jo vidimo, če jo interpretiramo kot dobrodelnost, moralnost, ki bi jo morali povzdigniti nad kaotično umazano delo politike. Se pravi, da bi morali s skrbjo ustvarjati harmonijo v sicer konfliktni družbi.

PRISPEVKI POLITIČNE FILOZOFIJE K ETIKI SKRBI

MEDSEBOJNA ODVISNOST IN AVTONOMIJA

Najpomembnejše je, da etika skrbi vsebuje konstruktivni kritični pogled na normo neodvisnega državljanstva. Etika skrbi se odmika od prepričanja, da je za človeško naravo značilen enostranski individualizem, kar zagovarjajo številne moralne teorije. S tem se etika skrbi odmakne tudi od normativnih predpostavk številnih teorij politik. Etika skrbi temelji na pojmih odnosnosti in medsebojne odvisnosti. Opozarja na binarna nasprotja med avtonomijo in odvisnostjo, posameznikom in skupnostjo ter neodvisnimi državljani in tistimi, ki so odvisni od skrbi drugih. Vodilno načelo etike skrbi je, da ljudje potrebujemo drug drugega, da bi dobro živeli, in da lahko obstajamo kot posamezniki le, če z drugimi navezujemo razmerja skrbi. Vodilno načelo etike skrbi je, da vsakdo vsak dan svojega življenja potrebuje skrb in zavezanost, čeprav lahko zanj na različne načine skrbijo razni »pomembni drugi«. Enako pomembno je, da je načelno vsakdo zmožen skrbeti za druge.

To vpliva na interpretacijo moralnega načela avtonomije, vrednote, ki ima po mojem mnenju v naši družbi trajen pomen. S stališča etike skrbi je pomembno, da razlikujemo med samozadostnostjo in samodoločanjem (Young 1997). Če avtonomijo pojmuje kot enakovredno samozadostnosti, bo skrb ostala nevidna, in odgovornost zase in za druge bo osiromašena. Prezrli bomo namreč, da skrb lahko prispeva k samodefiniranju, seveda če temelji na upoštevanju menj in stališč tistih, za katere skrbimo.⁵ To je tudi temelj pojma »odnosna avtonomija« (Mackenzi, Stoljar 2000). Človekova zmožnost za samodefiniranje in za prevzemanje odgovornosti, se lahko v celoti razvije le v odnosnem kontekstu. Ljudje razvijejo smisel »zase«, ker drugi priznajo in potrjujejo njihov občutek za lastno individualnost, ker ti drugi cenijo njihov obstoj v svetu in jim s konkretnim prizadevanjem omogočijo, da razvijejo svoje sposobnosti.

⁵ Ine Gremmen pri svojem raziskovanju praktične etike lokalnih medicinskih sester (Gremmen 1999) podrobno prikaže načine, kako medicinske sestre, ki jih je intervjuvala, usklajujejo temeljno načelo »spoštovanja avtonomije klientov« s svojimi poklicnimi interpretacijami dobre skrbi.

RAZSEŽNOSTI IN VREDNOTE SKRBI

Temeljne ideje etike skrbi lahko podrobneje pojasnimo, če skrb, v skladu s pojmovanji Joan Tronto in Berenice Fisher, interpretiramo kot *proces* in kot *prakso*. Avtorici trdita, da lahko na najsplošnejši ravni »skrb pojmujeemo kot dejavnost človeške vrste, ki vključuje vse, kar delamo, da ohranjamo, nadaljujemo in popravljamo naš 'svet', tako da lahko kar najbolje živimo v njem«. »Ta svet vključuje,« nadaljujeta, »naša telesa, nas in naše okolje, torej vse, kar se spleta v kompleksno mrežo, ki ohranja življenje« (Tronto 1993, 103).⁶

Skrb je torej trajen družbeni proces, ki je sestavljen iz štirih faz ali razsežnosti. *Skrbeti za* pomeni prepoznavati potrebo po skrbi. Temu ustreza vrednota pozornosti. Bistveni za dobro skrb sta zmožnost in pripravljenost, da smo dovzetni za potrebe in situacije drugih. *Po-skrbeti za* pomeni, da ustrezno ukrepamo v konkretni situaciji, se pravi, smo pripravljeni in sposobni prevzeti odgovornost in »nekaj« narediti, se odzvati, če vidimo, da je to potrebno. Tretja razsežnost je *dajati skrb*, kar pomeni, da udejanjamo skrb, s čimer zadovoljimo konkretne potrebe po skrbi. Pri tem izhajamo iz tega, da smo ljudje kompetentni in da imamo vire za to, da dajemo skrb, kakršna je potrebna v dani situaciji. *Biti deležen skrbi* se nanaša na interakcijo med tistim, ki daje skrb, in tistim, ki je deležen skrbi: da bi proces skrbi uspel, je pomembno, da obstaja prostor za odzivnost oziroma za vzajemno občutljivost za stališča drugega.

Te štiri vrednote – pozornost, odgovornost, kompetentnost in odzivnost – sestavljajo jedro etike skrbi kot moralne orientacije in s tem skrbi kot družbene prakse. Tak pogled pokaže, da ima skrb pomembno vlogo v različnih družbenih sferah in je protiutež še zmerom močnim težnjam po romantizaciji in privatizaciji skrbi, povezane s simboli in normami ženskosti (Sevenhuijsen 1997 in 1998b; Tronto 1993). Posledica je, da se skrb pokaže kot politični pojem. Moralna usmeritev etike skrbi tako ponuja obilo izhodišč za prenavo normativnih okvirov socialne politike po sledeh relokacije skrbi in relokacije politike.

Domnevam, da bi moralo biti izhodišče za to v svojem pristopu odnosno. Iz perspektive etike skrbi je za človeško družbo pomembno vpraša-

⁶ Tej opredelitvi pogosto nasprotujejo, ker je preširoka. Vendar je mogoče podrobneje opisati, kaj lahko v določenih praksah in kontekstih kar najbolje razumemo kot skrb.

nje, kako lahko ljudje uskladimo »skrb zase«, »skrb za druge« in »skrb za svet«. Na to pa se navezuje vprašanje, kako lahko socialna politika pri tem pomaga. Socialna politika, ki podpira taka prizadevanja, resno jemlje moralne poglede in kompetence ljudi in jih vključuje v razvoj javnih politik (Sevenhuijsen 1998a), postavlja se kot »sočutna avtoriteta«, ki si prizadeva za to, da bi ljudje dobro živeli (Jones 1993). Socialna politika v skladu z etiko skrbi priznava, da imata odvisnost in ranljivost pomembno vlogo v človekovem vsakdanjem življenju. Iz te perspektive postanejo moralni pojmi, kakršna sta odgovornost in zaupanje, bistvenega pomena v normativnem razmišljanju oblikovalcev politik. Etika skrbi predpostavlja etiko zaupanja.

ODVISNOST, RANLJIVOST IN ZAUPANJE

Izhodišča za kombinacijo etike skrbi in zaupanja lahko najdemo v delu ameriške filozofinje Anette Baier. Po A. Baier je zaupanje to, »da drugim ljudem (ali institucijam, kakršna so podjetja ali narodi), dovolimo, da skrbijo za nekaj, kar nam, ki jim zaupamo, veliko pomeni, s tem da taka 'skrb' vključuje kakšno vrsto diskrecijske moči« (Baier 1994, 105). Po njenem se iz zaupanja vidi, da se »zanesemo na kompetenco in pripravljenost drugega, da skrbi za stvari, ki nam veliko pomenijo in ki smo mu jih zaupali, ne da bi nam škodoval« (Baier 1994, 128). Tako je tisti, ki nekomu zaupa, odvisen od njegove dobronamernosti. Zaupanje ima aktivni pomen: ni toliko samostalnik kakor glagol. Zaupanje je nekaj, kar *naredimo*. Skrb in zaupanje sta dinamična vidika medosebnih odnosov (Sevenhuijsen 1999c).

Kakor v vseh drugih sferah človeške družbe je tudi tu pomemben dejavnik moč. Zaupanje je vselej prepleteno z močjo in odgovornostjo. Če nekdo zaupa drugemu dobrine, ki mu veliko pomenijo, dejansko postane odvisen od njegove dobronamernosti, kompetentnosti in zmožnosti presoje. »Oseba, ki ji zaupamo«, se sooči z odgovornostjo, da bo skrbno ravnala z odvisnostjo »osebe, ki ji zaupa«. Gre torej za njeno pripravljenost, da to moč uporabi pozitivno in ustvarjalno, z drugimi besedami, da gleda na dobrobit odvisne osebe in ne izkoristi njene ranljivosti. Etični moment razvoja zaupanja tako leži v reku, da moramo biti vedno, če je le mogoče, zaupanja vredni in zaupljivi.

Tako lahko sklenemo, da odnosnost ni le empirična predpostavka, temveč tudi ključni etični pojem v etiki skrbi. Zaupanje nastane v okviru pripravljenosti, da vzpostavljamo in vzdržujemo povezave,

tudi če v začetku prevladujejo odpor, nezaupanje ali strah pred neznanim. To zahteva pripravljenost in zmožnost, da podvomimo o stvareh, ki se nam zdijo samoumevne, in prepoznamo lastno odvisnost in ranljivost ter odvisnost in ranljivost drugih, in da si postavimo moralno vprašanje, »kaj je prav«. Ravnanje z odvisnostjo skratka zahteva čas in prostor, da razvijemo in vzdržujemo zaupanje.

Enako kot za zaupanje velja za skrb. To je družbena praksa, oblika delovanja, o katere vrednosti in pomenu največ izvemo tako, da ju prakticiramo.⁷ Zaupanje spodbujamo tako, da smo odprti ne le za »druge« in »za svet«, temveč tudi za »drugega v sebi«. Zaupanje se pogosto hitreje razvije, če ljudje živijo v različnih kontekstih, če se spopadajo z razlikami, če obstajajo možnosti za ovrednotenje konkretnih praks. Pri razvoju »kultur zaupanja« pomaga ustrezna kombinacija javnih in zasebnih oblik odločanja, razmišljanja in odgovornosti. Tako bi kakovost skrbi in zaupanja s premestitvijo skrbi v javno sfero marsikaj pridobila. Taka premestitev pa bo lažja, če bosta etika skrbi in zaupanje postala pomembni sestavini demokratičnega delovanja.

ASIMETRIČNA RECIPROČNOST

Asimetrična recipročnost je veliko več kot poziv k institucionalizirani empatiji ali sočutju. Nepogrešljivi pri prakticiranju skrbi in odgovornosti sta zmožnost in pripravljenost, da se postavimo v položaj drugega. To je pomemben vidik pozornosti in prva vrednota etike skrbi. Empatija pa lahko pelje tudi v pokroviteljstvo ali v pregloboko vtirjene delitve moralnih vlog na tiste, ki daje skrb, in tiste, ki so je deležni, na primer, na vlogo rešitelja in žrtve. Tako lahko začnemo etiko skrbi enostransko povezovati z etiko trpljenja (Sevenhuijsen 1998b). Te slabe stranske učinke lahko preprečimo, če damo skrbi in zaupanju prostor v komunikativni etiki. Produktivna izhodišča o »asimetrični recipročnosti« nam ponuja teorija ameriške filozofinje Iris Marion Young (Young 1997).

Pojem »asimetrična recipročnost« pomeni, da nikoli ne moremo povsem videti sveta »skozi oči nekoga drugega«, in se tudi ne moremo »nikoli postaviti v položaj nekoga drugega«. Namesto tega se etični odnos začne s pripravljenostjo, da smo odprti za danost posa-

⁷ Za filozofsko razdelavo pojma v praksi glej Ruddick 1989; Tronto 1993; Sevenhuijsen 1998a; Walker 1998; Bowden 1997.

meznikove enkratne utelešene subjektivnosti, za stališče, da smo različno pozicionirani in obstajamo vsak po svoje in da ne moremo biti reducirani na obstoj drugega. Moralna komunikacija med ljudmi lahko pripelje do bolj ali manj široke oblike »medsebojnega razumevanja«. Vendar pa se to lahko zgodi le na temelju spoznanja, da so te pozicije nezamenljive in na spoštovanju pluralnosti, se pravi z zavestjo, da so življenja ljudi različna glede na čas, v katerem živijo, njihov družbeni položaj, fizično in duhovno konstitucijo in individualno življenjsko zgodovino.

Etični odnosi so po I. M. Young asimetrični, ker je »to, da smo odprti za druge«, dar. Zaupanje, da bo posledica tega daru komunikacija, ne more biti dovisno od obljube drugega, da nam bo kaj vrnil, sicer se komunikacija nikoli ne bi začela. Iz etičnega delovanja ni toliko razvidno pravilo »obrnjenih vlog«, temveč to, da na spoštljiv način zavzamemo distanco do drugega in se mu nato poskušamo približati. Moralni komunikaciji pomaga »medosebni prostor«. To so topografski in simbolni prostori, v katerih se lahko ljudje razlikujemo med seboj in v katerih lahko spoštujemo medsebojne razlike; prostori, v katerih smo lahko skupaj na enem mestu, namesto da bi imeli moralno nalogo, da »drug drugemu odvezemamo prostor«. I. M. Young sklene, da bi se morale moralne in politične sodbe odvijati v dialogu. To vključuje, da pozorno in spoštljivo poslušati mnenja ljudi, ki so udeleženi v konkretnem problemu, in se odzivati nanje.

Tako je mogoče, da se odzivnost, eden ključnih pojmov etike skrbi, udejanji v realnosti. Odzivnost pa je hkrati pojem, ki ima, kot smo videli, ključno vlogo v razpravi, ki zadeva relokacijo politike. V tej luči lahko sklenemo, da bo morala prenovljena socialna politika ustvarjati »družbene prostore«, v katerih bodo ljudje lahko prakticirali skrb, odgovornost in zaupanje v razmerju do materialnih in nematerialnih vprašanj, ki so pomembna zanje. Odzivnost in odgovornost si zaslužita pomemben prostor med vrednotami, ki so potrebne za prenovo socialne politike, kar bom ilustrirala s številnimi primeri.

MESTO SKRBI V NOVI SOCIALNI POLITIKI

NORMATIVNA ANALIZA POLITIKE

Primeri, ki jih navajam, so iz prvih vrst aktualne socialne politike, ki zadeva delo, skrb in staranje družbe. Kot »lečo«, skozi katero bom analizirala normativne cilje in pojme v socialni politiki, bom upora-

bila etiko skrbi, kar je metoda, ki sem jo razvila med in po tem, ko sem analizirala nizozemsko razpravo o »izbirah v zdravstvu«. ⁸ To metodo lahko uporabimo za evalvacijo političnih besedil: ali so taka, da lahko zadovoljivo konceptualizirajo vprašanja skrbi *kot vprašanja javne politike* oziroma kot subjekt kolektivnega delovanja. Politična besedila igrajo to vlogo, da postavljajo in dajejo ton kolektivnim dejanjem ter dodeljujejo pristojnost določenim opredelitvam in pojmom, ki zadevajo določen socialni problem, in pri tem opravičujejo tudi načine ravnanja. S tem zarisujejo obzorja »dobre družbe«. Če pogledamo, katere koncepte uporabljajo »policy« besedila, in kako so ti povezani z normativnim sporočilom besedila, dobimo prostor za nadaljnje javno razmišljanje o pomenu »skrbnega delovanja« v ustreznem kontekstu. S tem bi bila socialna politika bolj usklajena z moralnimi razmisleki o praksah družbenega delovanja, kakor je to mogoče zdaj v modelu »vlade kot krmarja družbe«.

CILJI VLADNIH POLITIK GLEDE RAZMERJA MED DELOM IN SKRBJO

Od leta 1992 si nizozemska vlada prizadeva prerazporediti plačano in neplačano delo moških in žensk; to je pomemben ukrep, ki sodi v tako imenovane »emacipatorne politike«, politike enakih možnosti. V tem, kako je vlada utemeljila te politike, so vidni precejšnji premiki. V začetku se je na pravilo enakosti sklicevala pri udeležbi na trgu dela. Argument je bil, da do večje udeležbe žensk v plačanem delu lahko pride samo, če bodo moški sodelovali pri neformalni skrbi. Vendar sta ton teh političnih razprav, še vedno določali normi ekonomske neodvisnosti in samozadostnosti, skrb pa je v te razprave stopala le v smislu »podpornega sistema« za plačano delo ali kot nujna podpora ljudem, ki so »resnično odvisni«. S časom pa so prišli do veljave še drugi argumenti, denimo nujnost, da bi optimalno zaposlili človeški kapital, se pravi ekonomska nujnost, da bi ženske vključili v trg dela in izkoristili zmogljivosti, ki so jih te razvile zaradi vse večje enakosti in višje izobrazbe. Pred kratkim pa je vlada spregovorila tudi o željah

⁸ Ta pristop sem razvila kot metodo, ki sem jo imenovala *Trace* in jo s sodelovanjem kolegov uporabljam tudi pri reševanju drugih problemov. Pri projektu NWO (nizozemski organizaciji za znanstveno raziskovanje) »Skrb in avtonomija v psihiatriji: pogodbe Ulysses kot poseben primer«, kjer je glavna raziskovalka Ine Gremmen, uporabljamo to metodo v političnih razpravah o zapiranju v psihiatrične bolnišnice. Margreth Hoek je v svojem doktorskem projektu »Družinska politika, skrb in spol« naredila normativno analizo političnih razprav o družinski politiki.

svojih državljanov, in sicer o želji vse večjega števila prebivalcev, da bi se delo in skrb enako delila med moške in ženske, in da bi skrb dobila ustrezen prostor v življenju slehernika.⁹

Politična različica etike skrbi to presega, tako da nove politike utemeljuje iz perspektive etike skrbi. Ta pogled je pretrgal s prej veljavnimi prepričanjem politike, da je lahko le plačano delo vir družbene participacije. Etika skrbi izhaja iz tega, da je zmožnost, dajati skrb in jo sprejemati, pomembna razsežnost človekovega obstoja. S tem spoznanjem pa dobi skrb poseben prostor v politikah. Na tem temelju bi lahko nove politike še bolj utemeljili s pojmom socialne pravičnosti, na primer tako, da bi se sklicevali na načela enakosti dostopa in pravice do odločanja. To se nanaša na demokratično načelo, da nekatere dejavnosti in socialne sfere ne bi smele biti rezervirane za posebne družbene skupine in da bi morali ljudje imeti možnost, da se aktivno udeležujejo javnih razprav o vprašanih, ki zadevajo njihove potrebe po tem, da bi dobro živeli.

Če sprejmemo te podmene, potem jim moramo prilagoditi uradne cilje politike dela in skrbi (Sevenhuijsen 1999b). Nizozemska vlada je v svojem novem socialnem programu, ki ga je nasloвила »K novemu ravnovesju med delom in skrbjo«, ohranila cilj emancipatornih politik, ki ga je imela od leta 1985, in sicer, da bi »omogočila razmere, v katerih bo vsaka odrasla oseba, ne glede na družinski status, lahko zaslužila zase in skrbela zase« (Werkgelegenheid 1999). Po mnenju raziskovalk s področja ženskih študij ta cilj preveč temelji na individualističnem pojmovanju človeške narave in pojmuje skrb le kot podporo plačanemu delu namesto kot samostojno družbeno dejavnost. Cilj, ki bi bil bolj uglašen s postavkami etike skrbi, bi moral priznavati odnosne in kontekstualne vidike skrbi in omogočati ljudem, da bi znali odnose odvisnosti in ranljivosti vključiti v svoje vsakdanje življenje, v skladu z okoliščinami. Za strokovnjake s tega področja je to bistveno za etiko skrbi, in mislim, da je povezano tudi z etiko zaupanja.

Glede na vse to sem predlagala, da na novo formuliramo cilj emancipatorne politike, in sicer tako, »da bi omogočil razmere, v katerih lahko vsi skrbimo zase in za druge, tako da v življenju prakticiramo

⁹ To sem podrobneje pojasnila v: Sevenhuijsen 1999a. Etika skrbi je tudi kulturna kritika prevlade delovne etike in filozofskih predpostavk, v katerih ta korenini.

tiste kombinacije ekonomske odgovornosti in odgovornosti za vsakdanjo skrb, ki ustrezajo razmeram in potrebam ljudi, ki so odvisni od nas« (Sevenhuijsen 1999b). Ta cilj ne temelji le na globljem razumevanju skrbi, temveč podaljšuje niz problemov, ki bi morali biti vključeni v nove politike. Priznava, na primer, potrebo po tem, da bi pri zakonu o socialni varnosti upoštevali socialna tveganja kombiniranja dela in skrbi (Holtmaat 1999; Westerveld 1999). Poleg tega podpira tudi potrebo po prilagoditvi politik socialne skrbi novim politikam trga dela, katerih cilj je »kombiniranje nalog«, če vpeljemo še en tipičen pojem nizozemskega političnega žargona. Nizozemska določila za poklicno nego na domu in skrb za starejše še zmeraj postavljajo na prvo mesto družinsko skrb. Nove politike bi morale priznati potrebo po mnogovrstnosti v ureditvah s področja skrbi in bi morale ustrezno podpreti neformalno skrb, zlasti ko gre za dolgotrajno odvisnost (Morée 1999). To, da ljudem zagotovimo svobodo in možnost izbire, se sklada s pojmi modernega individualiziranega državljanstva. Toda medtem ko so ti pojmi atomistični in navadno temeljijo na normativni podobi abstraktnega posameznika, etika skrbi priznava konkretne oblike odvisnosti in za vrednotenje konkretnih moralnih problemov uporablja pojme, kakršen je odnosna avtonomija.

ETIKA SKRBI IN POSLOVNA ETIKA

Cilji socialne politike pa niso le smernice za vladno politiko, temveč tudi okvir za delovanje družbenih in ekonomskih institucij. V tem pogledu so pomembne organizacije delodajalcev in sindikati. Kombinacija dela in skrbi je bila več let predmet razprav, ko je šlo za pogajanja o kolektivnih delovnih pogodbah, ki so zadevala prilagoditev delovnika, otroško varstvo za otroke delavcev, bolniške dopuste in kopičenje prostih dni skozi več let. Na tem temelju nova politika neposredno apelira na podjetja, naj omogočijo »obstoje, ki vključuje skrb«, to prevzamejo kot svojo odgovornost. Takega cilja nedvomno ni lahko uresničiti, zlasti, ker tradicionalno velja, da je organizacija obveznosti glede skrbi zasebna odgovornost delavcev. V tem pogledu nove politike dela in skrbi zahtevajo premik v organizacijski kulturi.

Na tem področju pa se dogaja več, kot bi se zdelo na prvi pogled. Vse več podjetij svojim uslužbencem ponuja otroško varstvo, različne

oblike bolniškega dopusta ali komercialne storitve, ki pomagajo pri gospodinjskem delu, denimo pranju perila in nakupovanju. Glede na današnje stopnjo brezposelnosti na Nizozemskem taki ukrepi postajajo nujni, da bi zaposleni ostajali v svojih podjetjih; lep primer za to je sektor informacijske tehnologije. Razprave, ki zadevajo poklicne bolezni, kot so bolečine v ramenu zaradi dela z računalnikom ali pa sindrom kronične utrujenosti, so spodbudile vodje podjetij, da so postali pozornejši na delovne obremenitve in razmere na delovnem mestu. Pri tem je nedvomno pomemben motiv razsvetljeno samozanimanje, zlasti odkar izvajanje zakona o socialni varnosti vse bolj prehaja v roke zasebne sfere. Vendar najdemo tudi tu več povezav z moralnim besednjakom skrbi in odgovornosti. Po novem je na področju poslovne etike slišati glasove, ki se zavzemajo za več prostora za skrb, odgovornost in zaupanje v notranji kulturi podjetij. Avtorji literature o poslovni etiki se očitno približujejo podmenam in vrednotam etike skrbi (Flores, Solomon 1998 in 1997; Hosmer 1995; Soule 1998).

Ko govorimo o problemih dela in skrbi, moramo omeniti tudi tale normativni argument: da bi namreč morali delovne odnose interpretirati širše, ne le zgolj kot tržne transakcije med posamezniki oziroma institucijami. Lahko bi jih interpretirali tudi kot odnose sodelovanja, ki ustvarjajo »moralno odnosnost«, se pravi, kot nekaj, kar vključuje niz specifičnih vzajemnih odgovornosti in dolžnosti. To pa je definicija, ki se odmika od individualističnega pojmovanja človeške narave, kakršno najdemo v ekonomskem diskurzu; po njej ljudje niso atomistični in preračunljivi posamezniki, temveč osebe, ki živijo v mrežah odvisnosti, skrbi in odgovornosti, tako na delovnem mestu kot drugje.

Pri tem se pokaže, kako pomembno je zaupanje. Ni treba ponavljati, da so delavci na delovnih mestih bolj zadovoljni, če v podjetju vlada medsebojno zaupanje, da so zato bolj zavezani poslanstvu organizacije in da je zato pogosto tudi njihova storilnost večja. Zadovoljstvo pri delu je pomemben vir smisla za posameznika in kolektiv in pomemben dejavnik človeškega razcveta. V tej perspektivi so vodilni v delovnih organizacijah odgovorni za to, da zaupajo v kompetentnost svojih uslužbencev in skrbno ravnaajo z njimi. Tako razvijejo njihove »zmožnosti za skrb«, ki jih zaposleni uporabijo pri delu, s čimer pridobi tudi podjetje.

Zaradi tega sodobni strokovnjaki za management in strokovnjaki za poslovno etiko pri tradicionalnem upravljanju človeških virov poskušajo razvijati aktivne vrednote, ki so presenetljivo podobne ključnim vrednotam etike skrbi. To so, denimo, občutljivost za potrebe in zmožnosti, ustvarjanje zavezanosti, prizadevanje za odprtost in integriteto in prakticiranje zanesljivosti (Ofman 1996). Na tem temelju lahko trdimo, da je v interesu podjetij, da bi imela delavce, ki kombinirajo delo in skrb. Ker se ti strokovnjaki iz vsakdanje prakse učijo, kako ravnati z dilemami odvisnosti in odgovornosti, ranljivosti in zaupanja, lahko pričakujemo, da so razvili odnosne zmožnosti, potrebne v podjetjih, ki vpeljujejo nove prakse upravljanja s človeškimi viri. Toda to je lahko učinkovito le, če te organizacije v svojem poslanstvu in organizacijski kulturi zavestno naredijo prostor za moralno usmeritev v skrb. Ta cilj bodo lažje dosegle, če bodo v pojme socialno odgovornega podjetništva vključile možnost kombiniranja dela in skrbi, o čemer se danes veliko razpravlja. Za to je z vidika etike skrbi potrebno, da podjetja v svojih politikah prevzamejo odgovornost za cilje socialne politike.

GENERACIJSKO OBČUTLJIVE POLITIKE IN SKRBSTVENA VRZEL

Drugi primer, o katerem bom govorila, zadeva pomen etike skrbi za sedanjo politično razpravo o starajoči se družbi. V starajoči se družbi se srečujemo s problemom zmanjševanja ekonomskega temelja za kolektivno skrb in storitve za starejše, denimo pokojnine in kolektivno zdravstveno varstvo. Javno smo o tem vprašanju razpravljali pod skupnim imenovalcem neizogibnega zmanjševanja »medgeneracijske solidarnosti«. Če hočemo vzdrževati ekonomski temelj za socialno varnost, bi morali zagotoviti in povečevati udeležbo žensk na trgu dela. Vendar pa bi to zmanjšalo količino časa, ki bi ga ženske lahko posvečale vsakdanji skrbi za družino, prijatelje, sosede in sorodnike. Posledica je, da se družba kot celota sooča s potencialno »skrbstveno vrzeljo«, kar oblikovalce novih politik precej skrbi. Pred nedavnim so bili ti problemi tema poročila znanstveno-svetovalnega sveta nizozemske vlade z naslovom Generacijsko občutljive politike (Regeringsbeleid 2000). V nadaljevanju bom najprej opisala vodilne normativne kriterije tega poročila, nato pa jih komentirala iz perspektive etike skrbi.

Poročilo predlaga dva potencialna normativna kriterija za politike medgeneracijske solidarnosti, in sicer pravičnost in upravičenost. Avtorji poročila trdijo, da so z operacionalizacijo načel pravičnosti velike težave, zato bi pravičnost po njihovem morala igrati zgolj sekundarno vlogo. V poštev bi prišla le, če bi bile nekatere generacije preobremenjene z odgovornostmi ali če bi prišlo do prevelikih razhajanj med pričakovanji posameznih generacij in količino družbenih sredstev, ki bi jih ljudje v starosti dejansko prejeli. Avtorji poročila torej bolj poudarjajo načelo upravičenosti. Po tem kriteriju mora vladna politika za vodilno načelo vzeti kontinuiteto posameznih vrst transferjev med generacijami. Iz poročila je razvidno, da bi morali, kjer je mogoče, v prihodnosti ohraniti sedanje institucije, ki zastopajo današnje preference. Da pa bi omogočili ustrezne spremembe, bi morala vlada vnaprej predvideti »razlike v interesih in položajih« prihodnjih generacij.

Kriterij upravičenosti so podrobneje razvili v načelu *previdno načrtovanje življenja*. Izhodiščna točka tega načela je misel, da bodo ljudje, ko se bodo postarali, prejeli »povračilo« za to, kar so v prejšnjih letih dajali drugim. Splošno rečeno, mlajši ljudje bodo lahko pričakovali, da bodo, ko bodo ostareli, deležni skrbi, ki jo bodo potrebovali. Ta misel vsebuje pojem vzajemnosti, vendar avtorji poročila navajajo, da vzajemnost na mikro ravni kot sredstvo transferja ni učinkovita tudi na širši ravni. Tako lahko sklenemo, da bi morala politika z načelom previdnega načrtovanja življenja zagotavljati, da bi medgeneracijski transferji delovali kot prerazporejanje skrbi v življenjskem ciklusu prebivalstva kot celote. Tako bi morala država zagotavljati abstraktno obliko vzajemnosti. Hkrati je iz tega razvidno, da bi morala država postavljati norme odgovornosti za svoje državljane. Ključno načelo generacijsko občutljive politike bi torej postalo načelo »odgovornega ravnanja v vsaki življenjski fazi« (Regeringsbeleid 2000, 42).

GENERACIJSKO OBČUTLJIVA SKRB KOT DEL NOVE ETIKE DOLŽNOSTI

V kakšnem razmerju so torej ta načela s sklopom misli o etiki skrbi? Če hočemo odgovoriti na to vprašanje, moramo najprej določiti značilnost normativnega okvira poročila in vanj umestiti etiko skrbi. Poročilo na več mestih razkriva občutljivost za skrb kot socialni pro-

blem. Navaja, da bi morali skrb za stare in zelo stare (ljudi v tako imenovani četrtem življenjskem obdobju) imeti za temeljno vprašanje socialne politike. Avtorji poročila temeljito obdelajo razlike med spoloma pri zagotavljanju vsakdanje skrbi, namreč dejstvo, da bre-me skrbi za otroke, partnerje in starejše sorodnike še zmeraj večinoma nosijo ženske. A, če poročilo pobliže pogledamo, ugotovimo, da je skrb v njem pojmovana precej ohlapno in razpršeno. Na več mestih skrb pomeni delo v splošnem pomenu skrbi, na drugih mestih je to zdravstvena nega, ali skrb kot pokojnina za stara leta ali kot oblika recipročnosti ali solidarnosti v sociološkem smislu. Večinoma pa je skrb pojmovana kot skupek dobrin in storitev, perspektiva, ki je v bistvu implicirana v glavnem predlogu poročila, namreč, da moramo določiti generacijsko občutljive politike kot vprašanje prenosa dobrin in storitev med generacijami. Čeprav je poročilo široko zastavljeno, je torej znanstveni svet s tem problem starajoče se družbe zreduciral na socialno-ekonomski problem. Prototip državljan za predlagane politike torej ostaja racionalni ekonomski moški (Staveren, Klamer 1999b). Sklenemo lahko, da poročilo, kljub prizadevanjem, da ne bi temeljilo na načelih pravičnosti, pojmuje vprašanje skrbi zlasti kot distributivno vprašanje in da ta problem tiho umesti v etiko, usmerjeno v pravice in dolžnosti. To je, denimo, razvidno iz argumentov v prid načelu previdnega načrtovanja življenja, ki bi na koncu moralo zagotoviti optimalno ravnovesje v distribuciji dolžnosti med generacijami. Potemtakem poročilo dejansko temelji na prirejeni različici etike dolžnosti. Njegovi avtorji za izhodišče svojih argumentov namreč uporabijo kvantitativni demografski model distribucije dolžnosti v življenjski dobi povprečnega posameznika. Na temelju tega modela ima država dolžnost, da državljanom nalaga odgovornost, da načrtujejo svoje življenje na previden način, kar je načelo, ki vlado postavlja v položaj »krmarja družbe«.¹⁰ Ključne vrednote skrbi, kot jih predlaga etika

¹⁰Ta strategija se sklada s tistim, kar je pravni filozof Willem Witteveen omenjal kot model »moralizirajoče vlade«. V tem modelu vlada s prstom kaže na svoje državljane in njihove odgovornosti v smislu občutka za javno odgovornost in spremembami v miselnosti. Witteveen pojasnjuje, da to izhaja iz webrovskega idealnega tipa birokracije, v katerem vlada začrta najučinkovitejše cilje na racionalen način in nato te »dodeli« državljanom. Witteveen meni, da je sodobna alternativa temu ideal komunikativne, odzivne uprave, kot ustrežnejši model javne uprave, ki upošteva relokacijo politike (Witteveen 2000).

skrbi – pozornost, odgovornost, kompetentnost in odzivnost –, so omenjene le posredno, v obliki socioloških razmislekov o vzajemnosti, dolžnosti, solidarnosti in ljubezni v medgeneracijskih odnosih na mikro-ravni,¹¹ niso pa odločilne v normativnih načelih, ki naj bi bila vodilna načela za prihodnje socialne politike.

GENERACIJSKO OBČUTLJIVE POLITIKE SKOZI LEĀE ETIKE SKRBI

Glede na vse to ni presenetljivo, da etika skrbi nima prostora v normativnem okviru poročila znanstvenega sveta. Kakor sem zapisala v svoji knjigi *Državljanstvo in etika skrbi*, etike skrbi ne moremo zlahka kombinirati s podobo moralne subjektivitete in s ključnimi moralnimi vprašanji etike dolžnosti (Sevenhuijsen 1996). Najprej bom razčlenila pomen teh dveh vprašanj za normativni okvir omenjenega poročila, nato pa še vprašanje, ali bi etika skrbi torej sploh prinesla kaj politično novega.

Najprej bom spregovorila o moralni subjektivnosti. Najpomembnejši prispevek etike skrbi v tem pogledu je, da nas spodbuja, naj razmišljamo v smislu odnosnosti. Ameriška filozofinja Margaret Urban Walker trdi, da model »življenja kot kariere« z nenehnim samodoločanjem in samonadzorom močno poudarja pojem odgovornosti posameznika zase. S tem pa zasenči našo ranljivost in medsebojno odvisnost in zabriše medsebojne povezave in odgovornosti, ki določajo naše življenje. Ta model pušča malo prostora za vsakdanje delo skrbi, plačano ali neplačano, ki ima zato slab položaj v družbi in ne more biti življenjska kariera, je pa vseeno nujno, ker omogoča »poklicnemu jazu« premočrtno življenjsko pot (Walker 1999). Etika skrbi, ki predlaga, da bi skrb pojmovali kot socialno prakso, je v nasprotju s pojmom skrbi kot prenosljivim produktom. Praksa skrbi nas iz moralne perspektive sooči s spremenljivostjo in nepredvidljivostjo človekovega obstoja, z nepopolnostjo telesa in duha in s pomenom odnosnih kontekstov.

¹¹ Omeniti moramo, da poročilo pripisuje status »naravne dolžnosti« misli o medgeneracijski dolžnosti skrbeti. To se zgodi z uporabo metafore »dolgoletna veriga moralnih dolžnosti in dostojnosti«. To verigo pojmuje kot »naravno vez med starši in otroki«, ta pa konstituira »tih dogovor med generacijami«. Dejstva, da so prakse in dolžnosti skrbi družbeno in politično-pravno konstruirane in da so zgodovinsko gledano imele (z moĉjo prepletene) norme in podobe *spola* osrednjo vlogo, torej ta slika ne vključuje.

To nas pripelje k drugemu problemu, problemu ključnih moralnih vprašanj. V poročilu znanstvenega sveta hudo pogrešamo širšo vizijo, ko gre za problem staranja in s tem povezanimi problemi človekove končnosti, ranljivosti in odvisnosti; torej za probleme, ki kažejo, da je etika skrbi eksistencialna etika (Manschot 1994). Če bi poročilo vključevalo vse to, se ne bi tako enostransko osredotočalo na »interese in položaje«, temveč bi bolj poudarilo probleme moralne identitete. Politične vizije bi tako morale obravnavati vprašanja, kako si ljudje dejansko želijo oblikovati svoje življenje, kako se želijo spoprijeti s starostjo, kako si predstavljajo skrb in odnose skrbi, ki vse to spremljajo.¹²

Moje tretje vprašanje je: Ali vse to pomeni tudi kaj novega v političnem smislu? Moj odgovor je, da različno postavljena moralna vprašanja vodijo do različnih političnih vprašanj. Kadar argumentiram iz perspektive etike skrbi, bi lahko, na primer, kot usmeritev za generacijsko občutljivo politiko vzeli tale vprašanja: Kako bi uokvirili aktualno politiko, da bi v prihodnosti ustvarili optimalni prostor za to, da bi ljudje vseh starosti lahko zadovoljivo živeli, in kako bi temu ustrezno umestili skrb? Kako bi lahko to kombinirali z normami socialne pravičnosti med spoloma? Kako bi lahko naredili prostor za trajnostne oblike medsebojne zavezanosti med generacijami tako v intimni življenjski sferi kot v civilni družbi in javni upravi? Kaj lahko socialne institucije prispevajo k organizaciji skrbi, solidarnosti in zaupanja med generacijami?

Iz teh vprašanj je razvidno, da bi morali biti politični procesi interpretacije skrbi in konstrukcije interesov oblikovani odzivno in interaktivno. To se lahko zgodi na več socialnih lokacijah, kjer se srečujejo in prihajajo v medsebojne interakcije ljudje iz različnih generacij: v intimnih odnosih na delovnem mestu, v šolah in političnih strankah, v medijskih razpravah in javnih ritualih. Te prostore lahko aktivno konstruiramo tudi tako, da gradimo stanovanjske soseske, kjer lahko skupaj živijo in komunicirajo ljudje različnih starosti, in tako, da v urbano načrtovanje vključimo socialno infrastrukturo skrbi (Tronto 1999). Tako lahko prilagodimo to, kar M. Urban Walker predlaga kot alternativo življenju-kot-karieri, to je življenje kot pot/ova-

¹²Zahvaljujem se Henku Manschotu, ki mi je v nekem pogovoru svetoval, naj poročilo pregleдам s tega stališča.

nje. Namesto *linearne* integracije življenja posameznikov predlaga *lateralno* integracijo, to je bolj kolektiven proces osmišljanja, spominjanja in načrtovanja prihodnosti. Moralno to implicira, da si mora posameznik prizadevati, da bi v svoje življenje vključil spreminjajoče se oblike odnosnosti in zavezanost življenju drugih.

Ali bi torej taka usmeritev pripeljala do drugačnih političnih predlogov, kakršni so tisti, ki jih je oblikovala znanost? Marsikje bi perspektiva etike skrbi verjetno pripeljala do podobnih predlogov. Iz perspektive politične etike skrbi lahko odločno pritrdimo predlogom sveta, kakršni so fleksibilna upokožitev, prihranjeni dopust in fiskalizacija pokojnin, vendar bi v širši viziji staranja lahko šli še dlje. Politike za starajočo se družbo bi vključevale daljši niz vprašanj in področij in bi dajale širši okvir vrednot in moralnih razmislekov. Vključevale ne bi le socialne varnosti, izobrazbe in okolja (političnih vprašanj, ki jih je obravnaval znanstveni svet), temveč tudi kulturno politiko, urbanizem, socialno varnost in dostop do interneta, če jih omenim le nekaj. Množica teh vprašanj sama po sebi kaže na nujnost multiplih in prilagodljivih normativnih okvirov.

Etika skrbi pravzaprav zagovarja tak širši pogled. Navsezadnje sta pozornost in odzivnost v jedru njene moralne usmeritve. Etika skrbi ustreza tisti usmeritvi v javni upravi, ki ima za cilj razvoj interaktivnih in odzivnih načinov oblikovanja politik. V skladu s tem bi morale javne politike skrbi spodbujati zmogljivosti tistih ljudi, ki so vključeni v konkretna dogajanja, da bi prispevali k razvoju takih politik, ki bi bile v skladu s tem, kar potrebujejo za kvalitetno življenje. Tako bi lahko socialno politiko za starajočo se družbo uskladili s ciljem, ki sem ga predlagala za politike dela in skrbi: »morala bi omogočiti razmere, v katerih lahko vsi skrbimo zase in za druge, tako da v življenju prakticiramo tiste kombinacije ekonomske odgovornosti in odgovornosti za vsakdanjo skrb, ki ustrezajo danim okoliščinam in potrebam ljudi, ki so odvisni od nas« (Sevenhuijsen 1999b).

SKLEP

S temi primeri sem hotela pojasniti, da so nove socialne politike, ki sledijo relokaciji skrbi in politike prilagodljive in multilokacijske, da apelirajo na moralne kompetence ljudi in na njihovo zmožnost za

skrb ter na raznoličnost njihovih pogledov. S tem zagovarjam ideal »skrbnega državljanstva«, pri katerem je skrb del kolektivnega delovanja v javni sferi. Seveda nočem reči, da bi morali poslej skrb in politično delovanje metati v isti koš, niti da je odslej politika v tradicionalnem smislu parlamentarne vlade v vlogi krmarja družbe odveč. Enako kot »razskrbljanje« države blaginje tudi izključitev države iz procesov in praks skrbi ni vabljev obet. Politika se nikoli ne bo osvobodila iger moči in konfliktov in isto velja tudi za skrb. Zato bom sklenila pričujoči zapis z nekaj pripombami o tem, kakšna je vloga vlade in kakšno razmerje med javnim in zasebnim v novi politiki skrbi.

Prvič, če je etika skrbi povezana s pojmi odzivnega oblikovanja politik, to kaže tudi na vlogo vlade v novi socialni politiki skrbi. Avtorji novejših kritičnih in politoloških raziskav razlikujejo »politiko« in »politično«. »Politika« zavzema mesto v uradnih arenah političnega sistema. Pojem »politično« pa je veliko širši in zajema množico javnih in poljavnih prostorov, v katerih ljudje oblikujejo mnenja in sodbe, denimo soseske, sodišča, dom, delovno mesto, bolnišnica, športni klubi, mediji, internet. Obe obliki politike koristita druga drugi. Kakor je pred nedavnim predlagal Willem Witteveen, eden izmed intelektualnih arhitektov odzivnega oblikovanja politik, je politika vzdrževanje političnega; politična podpora oblikuje vitalno javno sfero. Iz te perspektive odzivna javna uprava vključuje politiko, ki je odprto in dejavno na voljo temu, kar se dogaja v političnem. Poudarek je na poslušanju, odgovarjanju, takojšnjem odzivu na težave in nato na sporazumnem postavljanju okvirov in meja.

Za nove socialne politike skrbi bi to pomenilo, da bi se morala vlada povezati s tistim, kar družbeno obstaja v sferi skrbi, in hkrati vzeti nase odgovornost kot *režiserka* in *supervizorka* na tem področju. V resnici gre politika že v to smer. Iz vloge *režiserke* je očitno, da mora vlada usklajevati različne vidike politike skrbi na makro ravni in dejavno sodelovati pri uglaševanju procesov skrbi na mikro ravni. Verjetno lahko imamo vlado za *režiserko* v procesu »skrbi za«, se pravi kolektivne pozornosti, ki zagotavlja, da v politiki skrbi ne nastajajo luknje. Vlada se, namesto da bi vse naredila sama, razvija v *pobudnico novih kombinacij javnega in zasebnega*, kar se danes dogaja na Nizozemskem, na primer pri poskusih, da bi našli nove

načine za reševanje problemov čakalnih list pri skrbi na domu. V skladu s tem je tudi oblikovanje bolj prilagodljivega sistema socialnega varstva.

Iz vloge supervizorke je jasno, da vlada nadzoruje, ali prakse skrbi dosegaajo standarde dostopnosti, socialne pravičnosti, učinkovitosti in kakovosti življenja. Relokacija skrbi bo uspešna le, če bomo vrednotam etike skrbi dali prostor pri ocenjevanju sistemov, ki jih uporabljamo, na primer v procesih kakovostne nege v domovih za stare in pri skrbi na domu. To ni potrebno le zaradi kakovosti posamezne oblike skrbi, temveč tudi za to, da bi tistim, ki kombinirajo delo in skrb, omogočili, da bi svoje odgovornosti skrbi z zaupanjem delili s tistimi, za katere je skrb poklic.

Nova socialna politika vpliva tudi na tradicionalnejše vloge vlade, kakršne so razporejanje *kolektivnih sredstev* ter *vzdrževanje in poživljanje demokratičnega pravnega reda*. Te naloge so ključne, da bi lahko zelene socialne odnose, ki zadevajo delo in skrb, tudi dejansko realizirali. S tega stališča ima za oblikovanje nove socialne politike prednost sprejem zakona o kombiniranju nalog v okviru zakona o delu in socialni varnosti. Dolžnost, da delamo za plačilo, je lahko legitimna le, če jo uravnoteža zagotovilo o dobrih odnosih skrbi, vključno s pravico, da posameznik poskrbi za svoje sorodnike in prijatelje, kadar je to potrebno.

S tem pridemo do druge točke: tudi če skrb postane bolj politična, nedvomno ne moremo izključiti razsežnosti zasebnosti. Vsakdanja skrb ima bistveno opraviti s tem, kdo smo in kdo smo lahko, se pravi, z identiteto. Neločljivo je povezana z utelešenjem in intimnostjo. Je del primarnih odnosov in čustvene dinamike, s katerimi so ti povezani. Iz tega izhaja, da bodo nove socialne politike morale najti nove načine, kako bodo potegnile meje med javnim in zasebnim. Ni nujno, da je »zasebno« v tradicionalnem pomenu sfera, v katero se lahko umaknemo pred vmešavanjem drugih in delujemo po svoje. To pa pomeni, da lahko relokacija skrbi v javno sfero, torej od znotraj navzven, uspe le, če se zgodi tudi premik v nasprotno smer, namreč od zunaj navznoter. Tu izhajam iz domneve, da se ljudje neradi nepremišljeno prepustimo skrbi »drugih«, zato pa smo se pripravljani in zmožni identificirati z vrednotami etike skrbi. Skrb kot demokratična praksa predpostavlja, da je moralna orientacija skrbi del našega vsakdanjega moralnega in mentalnega habitusa. V tem ozi-

ru skrbno državljanstvo vključuje pravico, da imamo čas za skrb in za to, da ji najdemo prostor v vsakdanjiku.

Za konec naj poudarim, da se bo številnim teoretikom aktivnega državljanstva pojem »skrbnega državljanstva« zdel problematičen, saj velja prepričanje, da zasebnih kreposti ne moremo kar tako povzdigniti v javne vrednote, ali narobe, da so zasebne vrednote lahko vrednote le v osebnih odnosih in da bi s tega stališča javna sfera potrebovala lastno etiko (Gunsteren 1994). Moj odgovor na ta ugovor je dvoplasten. Prvič, tako razmejevanje je zgodovinsko pripeljalo do tega, da je bil moralni potencial skrbi nenehno »omejen« na zasebno sfero, posledica česar je bila nenehno zanikanje njegovih radikalnih političnih možnosti.

Drugič, relokacija skrbi nas postavi pred nujnost in možnost, da moralno orientacijo skrbi uporabimo pri našem javnem delovanju, pri tem, da sodelujemo v viziji trajnostnega in dostojanstvenega življenja za vsakogar. Moralna usmeritev etike skrbi nedvomno ni edina razsežnost javne etike, ki je potrebna za politične presoje, ki sledijo relokaciji skrbi. Če pa jo vključimo v etiko javnega delovanja, imamo možnost, da na stvari pogledamo iz perspektive skrbi, če je to potrebno, in s tega položaja premislimo, kaj je potrebno v konkretnih situacijah. S tem pa se bo zgodilo tudi to, da bo skrb dobila svoj prostor v medosebnih odnosih.

Objavljeno z dovoljenjem Sage Publications Ltd. Prvič izšlo v Feminist Theory 4(2), 2003 (© Sage Publications Ltd, 2003).

REFERENCE

- Baier, A. C. 1994. *Moral Prejudices. Essays on Ethics*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Bovens, M. 1995. *De verplaatsing van de politiek. Een agenda voor democratische vernieuwing*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.
- Bowden, P. 1997. *Caring. Gender-sensitive ethics*. London and New York: Routledge.
- Duyvendak, J. W. 1997. *Waar blijft de politiek? Essays over paarse politiek, maatschappelijk middenveld en sociale cohesie*. Amsterdam: Boom.

- Flores, F. L., Solomon, R. C. 1997. »Rethinking Trust«. *Business & Professional Ethics Journal* 16 (1-3):47-77.
- . 1998. »Creating Trust«. *Business Ethics Quarterly* 8 (2):205-232.
- Gremmen, I. 1999. »Visiting nurses's situated ethics: beyond care versus justice«. *Nursing Ethics* 6 (6): 513-525.
- Gunsteren, H. van. 1994. *Culturen van besturen*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Holtmaat, R. 1999. »Zorg als verzekeraar risico«. V: Zaken, M. v. S. (ur.). *Wie zorgt in de 21e eeuw? Jaarboek Emancipatie '99*. Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie.
- Hosmer, L. T. 1995. »Trust: the connecting link between organizational theory and philosophical ethics«. *Academy of Management Review* 20 (2):379-403.
- Jones, K. B. 1993. *Compassionate Authority. Democracy and the Representation of Women*. New York, London: Routledge.
- Knijn, T., Kremer, M. 1997. »Gender and the Caring Dimensions of Welfare States: Towards Inclusive Citizenship«. *Social Politics. International Studies in Gender, State and Society* 4 (3):328-361.
- Knijn, T. 1999. »Strijdende zorglogica's in de kinderopvang en de thuiszorg«. V: Brinkgreve, C., van Lieshout, P. (ur.). *Geregelde gevoelens*. Maarssen: Elsevier/de Tijdstroom.
- Mackenzie, C., Stoljar, N. (ur.) 2000. *Relational Autonomy. Feminist Perspectives on Autonomy, Agency and the Social Self*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Manschot, H. 1994. »Kwetsbare autonomie: Over afhankelijkheid en onafhankelijkheid in de etiek van de zorg«. V: Manschot, H., Verkerk, M. (ur.). *Ethiek van de zorg. Een discussie*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Morée, M. 1999. »Wie zorgt straks voor ouderen, zieken en gehandicapten?« V: Zaken, M. v. S. (ur.). *Wie zorgt in de 21e eeuw? Jaarboek Emancipatie '99*. Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie.
- Ofman, D. D. 1996. *Bezieling en kwaliteit in organisaties*. Utrecht: Servire Uitgevers.
- Regeringsbeleid, Wetenschappelijke Raad voor het. 2000. *Generatiebewust beleid. WRR Rapport 55*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- Ruddick, S. 1989. *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*. Boston: Beacon Press.
- Sainsbury, D. (ur.) 1994. *Gendering Welfare States*. London: Sage.

- . 1996. *Gender, Equality and Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sevenhuijsen, S. L. 1996. *Oordelen met zorg. Feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek*. Amsterdam Meppel: Boom.
- . 1997. »De ondraaglijke lichtheid van het bestaan. Over burgerschap en zorg in het emancipatiebeleid«. V: van den Brink, M., van Blokland, E., Lousberg, L., van Vliet, F., Biesheuvel-Vermeijden (ur.). *Een stuk zeep in de badkuip. Hoe zorg tot haar recht komt*. Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink.
- . 1998a. *Citizenship and the Ethics of Care. Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*. London and New York: Routledge.
- . 1998b. »De vos, de leeuw en de nachtegaal. Over de rol van compassie in de politiek«. V: van Dantzig, D., Nicolai, N., Samuels, A., Wolffers, I. (ur.). *De wereld in therapie. Intieme processen en politieke structuren*. Amsterdam: Van Genneep.
- . 1999a. »Naar een nieuwe definitie van zorg«. V: *Wie zorgt in de 21e eeuw? Jaarboek emancipatie '99*. Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie.
- . 1999b. »Het combinatiescenario: kansen en bedreigingen voor de toekomst«. *Nemesis* 5:166–170.
- . 1999c. »Too good to be true? Feminist considerations about trust and social cohesion«. V: *Focaal* (34):207–222.
- Soule, E. 1998. »Trust and managerial responsibility«. *Business Ethics Quarterly* 8 (2):249–272.
- Staveren, I. van, Klamer, A. 1999. »Het prijskaartje van zorgeloosheid«. V: *Wie zorgt in de 21e eeuw? Jaarboek Emancipatie '99*. Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie.
- Tronto, J. C. 1993. *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York and London: Routledge.
- . 1995. *Caring for Democracy: A Feminist Vision*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- . 1996. *Democratic Caring, Caring for Democracy: Justice, Power and Inclusiveness*. New York: Unpublished paper.
- . 1999. »Age-Segregated Housing As a Moral Problem: An Exercise in Rethinking Ethics«. V: Walker, M.U. (ur.). *Mother Time. Women, Aging and Ethics*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Walker, M. U. 1998. *Moral Understandings. A Feminist Study in*

- Ethics*. Routledge: New York and London.
- . (ur.) 1999. *Mother Time. Women, Aging, and Ethics*. Rowman & Littlefield Publishers: Lanham.
- Werkgelegenheid, Ministerie van Sociale Zaken en. 1999. Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg. Den Haag.
- Westerveld, M. 1999. »Verzorging verzekerd«. *Nemesis* (5):177–183.
- Winter, M. de. 2000. Beter maatschappelijk opvoeden. Hoofdlijnen van een eigentijdse participatie-pedagogiek, Algemene Sociale Wetenschappen, Universiteit van Utrecht, Utrecht.
- Witteveen, W. 2000. *De denkbeeldige staat. Voorstellingen van democratische vernieuwing*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Young, I. M. 1997. *Intersecting Voices: Dilemmas of Gender, Political Philosophy, and Policy*. Princeton: Princeton University Press.

SKRB V SOCIALNI POLITIKI – SKRB ZA KAJ?

VESNA LESKOŠEK

UVOD

Slovenska socialna politika je v zadnjem desetletju doživela temeljne spremembe. Sprejela je koncept pluralnega blaginjskega sistema (Evers, Svetlik 1993). Koncept je dobro znan v socialni politiki in pomeni uvajanje raznih sektorjev – javnega, zasebnega, nevladnega in neformalnega, kar je znano tudi kot »welfare mix«. V Sloveniji so v izvajanje storitev poleg monopolnega javnega sektorja vključili še nevladnega, zasebnega in neformalnega, čeprav slednjega v najmanjši meri. Pluralizacijo podpira vrsta ukrepov, ki so se začeli s sprejetjem Zakona o socialnem varstvu leta 1992, nadaljevali pa z rednimi javnimi razpisi za sofinanciranje socialnih programov, ki jih lahko pridobijo pluralni izvajalci. V zadnjih letih je nekaj nevladnih organizacij in zasebnikov pridobilo koncesijo ali pa petletno pogodbo za izvajanje nekaterih storitev, denimo zatočišča za ženske žrtve nasilja, domovi za starejše, dnevni centri in stanovanjske skupine za ljudi s težavami v duševnem zdravju, nekaj programov za mladostnike in še drugi servisi. Mreža programov s petletnimi pogodbami se širi hitreje kot koncesioniranje storitev. Vsi ti ukrepi imajo podlago v prvem celostnem socialno političnem dokumentu na Slovenskem, ki se imenuje Nacionalni program socialnega varstva do leta 2005 (v nadaljevanju NVSP) in ga je leta 2000 sprejel parlament. V pričujočem članku ocenjujemo ta program, zanima pa nas, ali reflektira spremembe, ki se dogajajo na področju blaginjskih sistemov v evropskem prostoru. Da bi to ugotovili, bomo uporabili koncept etike skrbi, ki ga razvija Selma Sevenhuijsen.

NACIONALNI PROGRAM SOCIALNEGA VARSTVA DO LETA 2005

NVSP je osrednji socialnopolitični dokument, ki pokriva polje socialnih storitev za različne populacije. Pove, kako bo država ravnala z

otroki, mladimi, s starimi, telesno ali intelektualno oviranimi, z ženskami in/ali otroki, ki doživljajo nasilje, brezdomci in drugimi. Pove tudi, kateri so temeljni principi, ki jo bodo pri tem vodili in kakšne moralne norme bo upoštevala. Za NPSV so značilna tale izhodišča:

- socialno varstvo temelji na socialni pravičnosti, solidarnosti ter načelih enake dostopnosti in proste izbire oblik;
- temeljno izhodišče je zagotavljanje dostojanstva in enakih možnosti ter preprečevanje socialne izključenosti;
- zagotavlja pogoje za dostojanstveno in čim bolj neodvisno življenje hendikepiranih in drugih oseb, ki ne morejo skrbeti same zase;
- zagotavlja enake možnosti obema spoloma;
- poudarja, da je treba omogočiti večjo izbiro med različnimi storitvami, postopno razviti sistem individualiziranega financiranja ter razviti mehanizme, ki bodo zagotavljali večji vpliv uporabnikov na načrtovanje in izvajanje storitev;
- postopno bo potekalo preoblikovanje sprejemljivega dela (NPSV ne pove, kateri del je sprejemljiv) obstoječih institucionalnih oblik pomoči v druge, ljudem prijaznejše oblike, država pa bo skrbela tudi za čim bolj samostojne oblike življenja in za večji vpliv uporabnikov storitev;
- pravice je treba individualizirati in njihovo uveljavljanje prilagoditi potrebam posameznikov.

Ključne vrednote NVSP so: socialna pravičnost, solidarnost, preprečevanje socialne izključenosti, enake možnosti in dostojanstvo, zagotavljanje enakih možnosti obema spoloma, deinstitucionalizacija, enaka dostopnost in prosta izbira, vpliv uporabnikov storitev, neodvisno življenje, individualizacija pravic, spodbujanje samostojnega in neodvisnega življenja in sistem individualiziranega financiranja.

Vse te vrednote so med seboj povezane, izhajajo ena iz druge in so v soodvisnosti. Nanje se veže še nekaj izhodišč v NVSP:

- ohranjanje osebne integritete in s tem povezana zaupnost podatkov;
- sprejemanje različnosti, drugačnosti in s tem povezana politika antidiskriminatornosti,
- zagotavljanje zasebnosti in intime;

- aktivno reševanje stiske;
- spoštovanje človeka, njegovih pravic in svoboščin;
- vljudnost, partnerstvo, participacija;
- pravočasnost intervencije, ki temelji na dejanski potrebi posameznikov in ne na razpoložljivih storitvah;
- informiranost.

Tako napisan dokument daje dovolj možnosti za temeljite spremembe slovenskih storitvenih organizacij in celotnega socialno-varstvenega sistema, ki je kljub spremembam v začetku devetdesetih let 20. stoletja ostal birokratiziran, tog in predvsem pokroviteljski do koristnikov storitev. Vendar je razlogov za dvom o pripravljenosti ali zmožnosti državnih organov, da bodo te spremembe dejansko tudi realizirali, več kot dovolj. Za kriterij ocenjevanja vzemimo nekatere temeljne podmene koncepta etike skrbi.¹ Poudarimo še, da je bil izvedben dokument za program, ki naj bi trajal do leta 2005, sprejet šele sredi leta 2002, torej ko mu je »rok trajanja« že do polovice potekel.

OSNOVNI POMENI KONCEPTA ETIKE SKRBI

Etika skrbi (Sevenhuijsen 2002) je nov konceptualni okvir za spremembe socialnih politik in izhaja iz nekaj splošnih družbenih procesov, ki jih zaznavamo v zadnjem desetletju v zahodnoevropskih državah. Prvi je relokacija politike, ki iz tradicionalno usmerjevalnih in nadzornih parlamentarnih institucij prehaja v roke raznih nadnacionalnih ali nacionalnih skupin in organizacij, kakršne so sodišča, multinacionalke, raziskovalne ustanove in druge. Moč se umika iz parlamentarnih institucij, zaradi česar so potrebni demokratični procesi. Selma Sevenhuijsen se zlasti zavzema za aktivno državljanstvo, ki temelji na sodelovanju med državo in državljani. Javna uprava mora temeljiti na vrednotah, kakršne so dostopnost, transparentnost in odzivnost, iz česar nastaja nova vrsta interaktivne politike. Podobno je s skrbjo, ki se iz klasičnega zasebnega prostora družine, kjer je nosilka naloge ženska, prenaša na moške in v javnost. S staranjem prebivalstva pa se spreminja tudi zdravstvo, ki

¹ Opiram se na članek Selme Sevenhuijsen »Prostor za skrb. Pomen etike skrbi za socialno politiko, objavljen v tej knjigi«.

vedno manj zdravi in vedno več neguje. Vse te spremembe zahtevajo nove normativne okvire, ki bodo reflektirali vrednote skrbi, ki so se s premestitvijo iz zasebnega začele kazati tudi v javnem, kar ni preprost proces, ki bi se sprožil sam od sebe, temveč zahteva vrsto ukrepov in sprememb na sistemski in normativni ravni.

Vrednote, o katerih govorimo, so skrbnost (prepoznavanje, da potreba obstaja), odgovornost (da ustrezno ukrepamo, ko prepoznamo potrebo), kompetenca (da imajo skrbniki dovolj virov, da lahko skrb kar se da dobro izvajajo) in odzivnost (gre za interakcijo med prejemnikom in dajalcem skrbi, ki se kaže v medsebojnem spoštovanju). Da bi to lahko dosegli, moramo skrb razumeti kot proces in kot prakso. Skrb vključuje skrb za druge, skrb zase in skrb za svet, v katerem živimo, pri tem pa je pomembno, da je to podprto s socialno politiko, ki mora prevzeti vrednote in hkrati prepoznati kompetence vseh ljudi. Vrednote se odražajo predvsem v prevzemanju odgovornosti in v zaupanju, ki ju zahteva odvisnost in ranljivost tistih, ki skrb potrebujejo ali prejemajo. Pri tem ne gre le za empatijo in sočutje, ki lahko vodita v etiko trpljenja, v katerem »objekt skrbi« nima besede. Težko je tudi videti svet skozi oči drugega, ker imamo različne položaje in različne življenjske zgodovine. Selma Sevenhuijsen izhaja iz misli ameriške filozofinje Iris Young in uvaja načelo asimetrične recipročnosti, ki temelji na prepričanju, da se nikoli ne moremo popolnoma vživeti v položaj drugega, vedno pa lahko prepoznamo enkratnost in neponovljivost posameznikov. Gre za medsebojno sprejemanje, razumevanje in spoštovanje razlik. Socialna politika mora ustvarjati prostore, v katerih je takšno razumevanje mogoče.

RAZUMEVANJE IN IZVAJANJE NPCV

Podmene etike skrbi so jasne in pomenijo predvsem premik od avtokratskih ali avtoritarnih sistemov k horizontalnim, interaktivnim sistemom, ki zahtevajo aktivnost in participacijo. NPSV k takšnim premikom vsekakor lahko prispeva, saj je v njem dovolj prvin, ki so v skladu s tem konceptom. Načela socialne pravičnosti, enake dostopnosti, zagotavljanja dostojanstva, deinstitucionalizacija, individualizacija kot prilagajanje konkretnim potrebam ljudi, ohranjanje osebne integritete, sprejemanje različnosti, drugačnosti, partnerstvo in participacija ter informiranost ponujajo dovolj temeljev za

interpretacije skozi optiko etike skrbi. Vendar pa je, kot poudarja Selma Sevenhuijsen, etika skrbi predvsem proces in praksa; s tem opozarja na pomanjkljivosti socialnih politik kot črk na papirju, ki nikoli ne zaživijo v ustrezni praksi, če jih sistematično in projektno ne dopolnjuje vrsta normativnih in drugih ukrepov, katerih namen so ustrezne družbene spremembe. Takšna je tudi usoda našega nacionalnega programa. Trditev pojasnujem z naslednjimi razlagami.

DEFINIRANJE RELEVANTNEGA SOGOVORNIKA

Proces oblikovanja in sprejemanja dokumenta je pokazal, da država kot relevantno javnost še vedno razume uradne javne institucije (ustanovljene pred več desetletji), ki so bile v največji meri vključene v razprave o dokumentu pred sprejemom v parlamentu. Kot relevantne so definirane le tiste nevladne organizacije (v nadaljevanju NVO), ki jih ustanovljajo in vodijo profesionalci. Nerelevantna javnost, ki svojih pripomb na dokument ni mogla uveljaviti, so bile uporabniške NVO in državljanke/ni nasploh. Države ni zanimal dokument, ki bi nastajal v dialogu, temveč dokument, ki bi Slovenijo uvrstil med države EU. Tak odnos je viden iz tega, da je bil načrt izvedbe narejen šele dve leti po sprejemu dokumenta v parlamentu in dve leti in pol pred iztekom obdobja, za katero velja. V vsem tem času je država omejila izvajanje dokumenta le na sofinanciranje različnih programov iz skupin, ki so omenjene v programu kot prednostne. Proces sprejemanja NVSP torej ni bil dialoški in ni odprl prostora javnemu mnenju in razpravam. Razlogi za tako ravnanje so, da državi za dokument ni treba prevzeti pretirane odgovornosti, saj se sprejema v okviru parlamentarne politike, ki slabo nadzoruje uresničevanje in izvajanje, zato je takšno partnerstvo ustrežnejše. Vlada in parlament delujeta še vedno v skladu s staro politično tradicijo, kar pomeni, da je njuna vloga predvsem nadzorna in upravljaljska in da sta slabo odzivna ali podporna.

PREMESTITEV SKRBI

Premestitev skrbi je naslednji konceptualni premik, ki ga je treba oceniti iz perspektive etike skrbi. Zelo težko bi govorili o premestitvi skrbi kot pomembnem konceptualnem premiku. NPSV sicer pokaže nekaj občutljivosti do razlik med spoloma in, na primer, omenja

enake možnosti moških in žensk, vendar se ugotovitev ne kaže v sprejetih ukrepih. Dokument ne pove, kaj bo za večjo enakost treba storiti in spremeniti, niti kako enake možnosti med spoloma razume. Takšno stanje se kaže tudi v razpravah o kakovosti storitev. Zdi se namreč, da je kakovost neulovljiv koncept, ki bi ga sicer hoteli imeti, ne moremo pa ga definirati. O tem se veliko govori, ni pa mogoče postaviti konkretnih kriterijev kakovosti. Tako je zato, ker o kakovosti mislimo v okviru klasičnih institucij, ki so od ljudi odtujene, in ki si merila izmišljajo same, ne da bi imeli pri tem kakšno besedo tisti, ki storitve uporabljajo. Seveda je tako o kakovosti skoraj nemogoče govoriti. Načela etike skrbi, kakršna sta pozornost ali odzivnost, se lahko udeležajo le v dialogu med vsemi udeleženi in zainteresiranimi.

MESTO POSAMEZNIKA/CE V STORITVAH

Takšno hierarhično razmerje do javnosti lahko vidimo iz tega, da država možnost za bolj kakovostne storitve vidi v uvajanju načela izbire kot tržnega načela in ne v povečanju vpliva, ki bi ga lahko enačili z aktivnim državljanstvom. Izbira namreč nič ne pomeni, če smo v okviru izbranega le pasivni prejemniki neke storitve in nanjo ne moremo vplivati, če v storitvi izgubimo nadzor nad lastnim življenjem, če ne gre za participacijo in partnerstvo. Tak odnos se pozna tudi v razmerju do uporabniških organizacij, ki so najmanj kompetentne za ustvarjanje partnerstva in podrejene moči institucij, proti katerim se bojujejo. Čeprav je v programu del načrta usmerjen v deinstitucionalizacijo (institucije naj bi nadomestili skupnostni programi) in večanje moči uporabnikov, v vsakdanji praksi ta princip popolnoma ignorirajo. Dosledno uporabljajo besedo uporabnik in ne več stranka ali klient, vendar je odnos do tega uporabnika popolnoma enak kakor prej, o čemer priča čedalje več pritožb na delo javnih socialnih služb, o čemer imamo podatke Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve, Društva socialnih delavk in delavcev in Socialne zbornice.

Ilustrativno je tudi dogajanje ob sprejemanju invalidskega zakona, ki so ga pripravljali na Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve; isto ministrstvo je pripravilo tudi NPSV. Invalidske organizacije, ki obvladujejo Fundacijo invalidskih in humanitarnih organi-

zacij², je svoj privilegirani položaj utrdilo tako, da so vplivale na vsebino novega zakona. Edina funkcija zakona o invalidskih organizacijah je omejiti dostop do sredstev fundacije, ta pa so zelo velika, saj se prilivajo iz Loterije Slovenije. Nove invalidske organizacije se večinoma zavedajo pomena in namena zakona in zahtevajo spremembe in celo ustavitev postopka za njegov sprejem, saj menijo, da je zakon popolnoma nepotreben, da obnavlja stara poimenovanja ljudi s kategorijami in s tem obnavlja tudi diskriminacijo ljudi z ovrano³. Ker na celotno proceduro nastajanja in sprejemanja zakona niso imeli nikakršnega vpliva, so morali uporabiti vsa mogoča pravna sredstva, da bi sprejem v parlamentu preprečili, zato so predlagali tudi referendum. Z zbiranjem podpisov niso uspeli in tako so izčrpali vse možnosti za svoje proteste. Ministrstvo je ves čas dogajanje le opazovalo ter po koncu pobud za referendum nadaljevalo tam, kjer je pred protesti nehalo. V parlamentarno proceduro namerava vložiti nespremenjeni zakon, ki bo koristil le eni skupini invalidskih organizacij (tistim, ki nadzorujejo fundacijo), drugim pa bo škodil (tistim, ki so izključene iz nadzora nad loterijskim denarjem). S tem je ministrstvo ignoriralo skoraj vse konceptualne spremembe, ki jih je samo zapisalo v NPSV. Uvajajo ponovno kategoriziranje, postavljajo ločnice med posameznimi kategorijami, paternalistično določajo, kdo lahko koga predstavlja z uvajanjem instituta reprezentativnih invalidskih organizacij. Najizraziteje pa se je pokazalo, da novejša in šibkejša organizacije, ki nimajo družbene moči, ker ne obvladujejo kapitala, nimajo nikaršnih možnosti, da bi vplivale na politične odločitve. Tako se je podrl temelj za spremembe, ki bi omogočile novo socialno politiko – vključevalno, dialoško, odzivno, odgovorno, ki bi kot kompetentne sogovornike videla tudi tradicionalno izključene ljudi.

SKLEP

Razlike med črko na papirju in vsakdanjo prakso so velike. Moralni nauk zgodbe je jasen – ne smemo verjeti besedam, temveč dejanjem.

² Fundacija je bila ustanovljena leta 1996 po privatizaciji loterije. 40 odstotkov loterijskega denarja se prelije v FIHO, ki financira razne invalidske organizacije.

³ Kategoriziranje ljudi omogoča institucionalizacijo, kar je eno od najpomembnejših izhodišč novih politik proti socialnemu izključevanju.

Pokaže se namreč, da so državni uradniki spretni pri pisanju dokumentov. Če jih že ne pišejo sami, si vsekakor zagotovijo takšne sodelavce, ki veljajo na svojih področjih za odlične strokovnjake/inje in jim pisanje ne dela preglavic. S priključevanjem EU so tudi evropski dokumenti postali veliko bolj dostopni, zato ni težko napisati sodobnega programa, ki bi ga lahko uvrstili med dobre tudi po merilih, ki veljajo na zahodu. Vendar je dokument, ki ne povzroči družbenih sprememb, brez vsake vrednosti. Težko bi odgovorili na vprašanje, zakaj ne zaživi. Deloma lahko odgovornost pripišemo nesposobnosti državne birokracije, da bi aplicirala teoretske koncepte na vsakdanjo prakso. Razmišljati je namreč treba projektno, kar pomeni, da je treba dobro načrtovati, predvidevati posledice ukrepov, usklajevati in povezovati več sektorjev in predvsem ustrezno upravljati in voditi. Drugi del odgovora pa moramo poiskati v razumevanju konceptov, ki jih program uvaja. Kaj pomeni kakovost in kaj socialna pravičnost, kako spodbujati solidarnost in kaj pomeni vpliv uporabnikov storitev? Kako zagotoviti participacijo in kaj pomeni človekovo dostojanstvo v kontekstu socialnih storitev? Kako zagotoviti enake možnosti spolov, če velja, da so ženske moškim že enakopravne? Za razčiščevanje je potreben dialog, ki bo vključil čim večji krog ljudi v razprave, ki se navsezadnje tičejo njih samih. Vendar nam hkrati primer invalidskih organizacij pokaže, da tak dialog ni mogoč, kar kaže predvsem na nepripravljenost politike za ustrezne spremembe. Tradicionalnost slovenske družbe se tako kaže tudi v tradicionalni distribuciji moči, ki ne vključuje civilno-družbenih subjektov, če pa jih že, morajo biti ustrezno kapitalsko podprti. Če naj skrb zares postane načelo socialne politike, potem je najprej treba postaviti pod vprašaj tradicionalne monopolne položaje. Javni uslužbenci in uslužbenke morajo postati odgovorni za to, kako skrbijo za blaginjo in vključenost državljanek in državljanov.

REFERENCE

- Culpitt, I. 1992. *Welfare and Citizenship: Beyond the Crisis of the Welfare State*. London: SAGE Publications.
- Evers, A., Svetlik, I. (ur.) 1993. *Balancing Pluralism: New Welfare Mixes in Care for the Elderly*. Aldershot: European Centre Vienna.

- Hughes, G. 1998. *Imagining Welfare Futures*. London: The Open University.
- Leskošek, V., Kavčič, B. 2000. *Analiza izvajanja obstoječega sistema socialnih storitev*. Podpora programa Phare RS: Izboljšave v sistemu izvajanja družinskega in socialnega varstva. Durham: Mountjoy Research Centre.
- Leskošek, V., Imperl, F. 2001. *Načrt izvedbe Nacionalnega programa socialnega varstva do leta 2005*. Ljubljana, projektna naloga.
- Morris, J. 1991. *Pride Against Prejudice. Transforming Attitudes to Disability*. London: The Women's Press.
- Nacionalni program socialnega varstva do leta 2005 (NVSP). Uradni list RS, št. 31/7. 4. 2000.
- Rus, V. 1990. *Socialna država in družba blaginje*. Ljubljana: Domus.
- Williams, F. 1993. »Gender, 'race' and class in British Welfare policy«. V: Cochrane, A. (ur.). *Comparing Welfare States: Britain in International Context*. London: Sage Publications.
- Williams, F., Popay, J., Oakley, A. 1999. *Welfare Research. A Critical Review*. London: UCL Press.
- Wolfensberger, W. 1985. »Social Role Valorization: A new insight and a new term for normalization«. V: *Australian Association for the Mentally Retarded Journal*, 9/1.

KAKO »SKRBNJA« JE DRŽAVA? KONCEPTUALIZACIJA SKRBI V DRUŽINSKI POLITIKI V SLOVENIJI

ALENKA ŠVAB

UVOD

Na prvi pogled je družinska politika v Sloveniji zelo sodobna. Dokument, na katerem temelji – Resolucija o temeljih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji (1993) – vsebuje besednjak, ki ga tudi sicer najdemo v razpravah o družinskem življenju v pozni modernosti. Značilno za ta besednjak je, da poudarja pluralnost družinskih oblik; priznava raznolike družine kot subjekte družinske politike; upošteva, da družinska politika ne more temeljiti na družini, katere vzorec je zasnovan enkrat za vselej; se zavzema za enake možnosti obeh spolov; si prizadeva za ustvarjanje razmer za bolj kakovostno usklajevanje družinskih in poklicnih obveznosti staršev ipd. A pri podrobnejši analizi se pokaže, da je vsaj toliko kot sodobnih usmeritev tudi ideoloških argumentacij ali pa celo samoumevnih, pogosto implicitnih, podmen, ki dajejo prednost enemu samemu družinskemu modelu – moderni nuklearni družini. Oblikovalci družinske politike jo navadno imenujejo kar »družina«. Kot, da bi bilo v današnjem času sploh mogoče govoriti o družini v edninski in kategorični obliki. »Družina« v družinski politiki predpostavlja spolno asimetrično delitev dela in briše različna družinska izkustva in občutja, ki izhajajo iz raznovrstnih družinskih vlog.

V pričujočem članku se lotevamo analize normativnih nastavkov družinske politike v Sloveniji, da bi pokazali prav na takšne kontradiktornosti te politike. Perspektiva, iz katere gledamo je perspektiva etike skrbi, ki ima na tem mestu dvojni namen. S svojimi nazorskimi usmeritvami nam rabi kot leča, skozi katero gledamo na družinsko politiko, hkrati pa daje konceptualni okvir, s katerim analiziramo koncept skrbi v družinski politiki. Sliši se banalno, če rečemo, da so družine socialni miljeji, v katerih potekajo vsakdanje

prakse skrbi, ki spletajo ljudi v medosebne odnose. Vendar pa se zdi, da to povsem samoumevno dejstvo še ni prodrlo v zavest oblikovalcev družinske politike, ki skrb v družini razumejo omejeno, zgolj kot skrb za otroke in njihovo blaginjo.

Uvodoma bomo na kratko predstavili perspektivo etike skrbi. Pri tem izhajamo iz misli, da je skrb osnovna življenjska dejavnost, nujni temelj vsakdanjega življenja. Družine oziroma zasebnost pa so eden od temeljnih socialnih lokusov izvajanja skrbi in navezovanja ter vzdrževanja odnosov, ki se s skrbjo spletajo. V optiki skrbi so ta razmerja kontingentna in se spreminjajo ter so umeščena v družbenopolitične konfiguracije, saj na obliko in smer družinskega življenja vselej vplivajo pravne ureditve in politični okviri. Pri tem ne smemo prezreti dejstva, da se v družinskem življenju v zadnjih nekaj desetletjih dogajajo pomembne spremembe, ki same po sebi zahtevajo refleksijo tudi iz vidika etike skrbi (refleksija delovanja praks skrbi, odnosov, intimnosti, sorodstvenih razmerij ipd.).

Analiza konceptualnih nastavkov družinske politike, ki je osrednji segment pričujočega teksta, poteka v štirih vsebinskih sklopih. Vsa odpirajo po našem mnenju najbolj problematične konceptualne nastavke družinske politike in jih osvetljujejo predvsem iz perspektive etike skrbi.

Prvo vprašanje je, ali je v družinskopolitičnih okvirih sploh mogoče govoriti o družini kot subjektu družinske politike, še posebej, če na drugih mestih priznavamo pluralnost in spremenljivost družinskega življenja.

Drugič, spodbijamo deklarativni pluralizem družinskih oblik, ki se predvsem z definicijo družine obrne v svoje nasprotje.

Tretjič, posebna pozornost je namenjena edini priznani obliki skrbi – skrbi za otroke. Družinska politika tu izhaja iz podmene o primarnosti družinske funkcije – skrbi za otroke. Tako usmerjenost problematiziramo z definicijo skrbi iz perspektive etike skrbi.

V četrtem sklopu pa si v kontekstu razmišljanja o starajočih se družbah postavljamo vprašanja o konceptualizaciji skrbi za starejše v družinski politiki, o pripravljenosti države, da se sooči s tem tipično poznomodernim fenomenom, in o tem, kako definirati razmerja med odgovornostjo države in odgovornostjo družin, ko gre za skrb za starejše.

ETIKA SKRBI KOT PERSPEKTIVA IN METODA

V pričujočem besedilu izhajamo iz perspektive etike skrbi, ki lahko uspešno pojasni številne aspekte družinskega življenja in tudi družinske politike, ki jo tukaj analiziramo. Strinjamo se, da je skrb »bitveni aspekt človeškega bivanja, človeška dejavnost in nenehna praksa, ki implicira tudi moralna vprašanja in moralne vrednote« (Sevenhuijsen, Hoek 2000, 5). Čeprav ob skrbi najprej pomislimo na osebe, ki skrb potrebujejo (bolni, otroci, starejši, invalidi itn.) in s tem skrb samoumevno zreduciramo na enostranski odnos med osebo, ki skrbi, in osebo, ki je prejemnik skrbi – v takem odnosu vedno igra pasivno vlogo –, je skrb pravzaprav veliko več. Na najsplošnejši pojmovni ravni je skrb »dejavnost človeštva, ki vključuje vse tisto, kar delamo, da ohranjamo, nadaljujemo in popravljamo naš 'svet', da lahko v njem kar najbolje živimo. Ta svet vključuje naša telesa, nas in naše okolje, kar poskušamo preplesti v kompleksno mrežo, ki vzdržuje naše življenje« (Tronto 1993, 103). Prakse skrbi spletajo različne odnose in relacije, in imajo štiri glavne dimenzije (Tronto 1993), ki jim pripadajo določene moralne orientacije: »skrbeti za« zahteva *pozornost* za prepoznavanje potreb (drugih); »poskrbeti za« se navezuje na *odgovornost*, da prepoznamo potrebo, da za nekoga poskrbimo; »dajati skrb« odpira vprašanja *kompetentnosti* osebe, ki daje skrb nekomu; »prejemati skrb« pa se nanaša na *odzivnost* prejemnika skrbi in kaže na recipročen in medodvisen odnos med osebo, ki skrb nudi, in prejemnikom skrbi. Razlikovanje med »skrbeti za« ter »poskrbeti za« pomeni tudi razlikovanje med konkretnim delom, povezanim s skrbjo, in emotivnim pomenom odnosa med osebo, ki zagotavlja skrb, in prejemnikom skrbi. Skrb je torej kompleksen fenomen, ki vključuje tako aktivnosti kot občutke (čustva). Obe dimenziji se v praksi prekrivata in ju je težko ločiti (Sevenhuijsen 1998, 83; Morgan 1996, 98).

Ta pristop pojasnjuje, da skrbi ne bi smeli imeti za enostransko dejavnost med dejavno osebo, ki daje skrb, in odvisno, pasivno osebo, ki je deležna skrbi, temveč da skrb vzpostavlja kompleksne mreže prepletenih odnosov medosebne odvisnosti. Prav tako nima smisla postavljati ostre ločnice med tistimi, ki dajejo skrb, in tistimi, ki so je deležni. Če pogledamo poglobljeno, vidimo, da vsi dajemo skrb in smo je deležni, zlasti v vsakdanjih praksah družinskega življenja.

DRUŽINA IN SKRBI

Skrb – tako prakse skrbi kot procesi in odnosi, ki se spletajo – je bistveni pogoj za funkcioniranje družine v vsakdanjem življenju. Odnos med obema pojmom – skrbjo in družino – lahko analiziramo na različnih ravneh. Lahko proučujemo vzorce skrbi, se sprašujemo, kako dejansko poteka skrb, kdo izvaja večji del skrbi, za koga skrbi in kakšne vrste je ta skrb. Druga raven bi bila analiza »vrednot in norm, ki zadevajo osrednjost družine v družbi na eni strani in na drugi strani to, kaj naj bi bilo pravilno ali naravno izpolnjevanje odgovornosti skrbi v ožji družini« (Morgan 1996, 99–100). Pri tem se lahko osredotočimo na ideološko konstrukcijo jedrne družine in tistih vlog, ki naj bi bile v njej ključne pri izvajanju skrbstvenih odgovornosti (*ibidem*).

Izvajanje skrbi je glede na spolno in starostno strukturiranost družine tudi bistveno spolno in starostno določeno. Družinsko delo razumemo v najširšem pomenu kot vrsto dejavnosti, potrebnih za vsakdanje funkcioniranje družine oziroma njenih članov: gospodinj-sko delo, skrb za otroke, finančno-administrativna dela, tehnična (p)opravila, sorodstveno delo, odnosno delo (Švab 2001, 144). Ta definicija je zelo podobna definiciji skrbi, kot jo predlaga Tronto (1993), kar ni naključje, saj se v vsaki obliki družinskega dela kaže tudi skrb (za druge in zase). Na neki način je skrb ontološka osnova družinskega življenja.

Vendar pa pri skrbi ne gre le za to, da opravimo določeno delo skrbi, temveč gre tudi za (spolno) identiteto. »To, da od nas pričakujejo, da bomo opravljali določene vrste dejavnosti, pomeni, da razvijemo določeno spolno determinirano identiteto. To, da razvijemo določeno spolno determinirano identiteto, pomeni, da pričakujemo, da bomo opravljali določene vrste nalog in da bomo to opravljali prostovoljno in samoumevno. Skrbstvene naloge in čustveno delo niso zgolj kateri koli niz nalog, temveč niz nalog, ki je bistven za vzpostavljanje spolne identitete in spolne razlike« (Morgan 1996, 101). Vendar pa to ne pomeni, da dejavnosti skrbi (po splošnem mnenju) izvajajo samo ženske. »Pomeni to, da spolno zaznamovana pojmovanja oblikujejo pomen, ki ga pripisujemo vključevanju moških v te naloge, ter vrste in količina podpore, ki jih dobijo od drugih, da bi izpolnili te dolžnosti« (Morgan 1996, 102). Poleg tega ne opravljajo

vse ženske dejavnosti skrbi in ne vse v isti meri. Spolno določeno naravo skrbi prečijo še druge družbene razsežnosti (*ibidem*).

Tak pogled na razmerje med skrbjo in družino nam pomaga, da razumemo konstrukcijo posamičnega takega razmerja v konkretni družinski politiki, in opozarja na hierarhične razsežnosti družinskih razmerij, odnosov, vlog. Na mnogih nivojih družbenega življenja še vedno prevladuje sicer vedno bolj implicitno favoriziranje nuklearnega družinskega modela, v katerem je skrb (skozi družinsko delo in skupaj z njim) samoumevno dodeljena ženskam in naturalizirana s povezavo z reprodukcijo – nosečnostjo, rojevanjem in skrbjo za otroke. Domet perspektive etike skrbi v tem kontekstu vidimo v dveh smereh. Na eni strani je uporabna za razkrivanje kompleksnih razsežnosti fenomena skrbi (praks, procesov, odnosov) znotraj družinskega življenja, hkrati pa je kritika ideoloških podmen o (tradicionalni – domnevno harmonični in monolitni) družini.

ETIKA SKRBI IN ANALIZA JAVNIH POLITIK

Etika skrbi ni uporabna samo kot teoretski prijem v filozofskih, socioloških in drugih razpravah o skrbi, odgovornosti, pravičnosti, državljanstvu itn., ampak je tudi povsem aplikativna. Uporabna je, na primer, za analizo različnih javnih politik – odpira razna vprašanja, problematizira razne aspekte javnih politik in omogoča oblikovanje konkretnih predlogov za spremembe politik. »V kontekstu družinskih politik lahko, na primer, odpira vprašanje, ali družbena organizacija družinske skrbi upošteva različne dimenzije in vrednote skrbi«, in podobno, »kako lahko podpiramo družine s širšimi mrežami socialne skrbi, da bi bile razne razsežnosti vključene v proces skrbi kot celote« (Sevenhuijsen, Hoek 2000, 5). Tukaj se bomo ukvarjali predvsem s prvim vprašanjem.

V analizi konkretne družinske politike izhajamo iz načel t. i. metode *Trace*, ki jo je razvila Selma Sevenhuijsen.¹ Gre za metodo, ki omogoča analizo normativnih okvirov politik, evalvacijo »policy« besedil in za oblikovanje predlogov novih politik. Etika skrbi nam tukaj pomaga kot orodje za analizo. Po eni strani je leča, skozi katero prepoznavamo določen normativni okvir in probleme znotraj njega,

¹ Povzeto iz gradiva, pripravljenega za delavnico »Državljanstvo in etika skrbi«, ki jo je Selma Sevenhuijsen imela na Mirovnem inštitutu maja 2002.

hkrati pa je tudi standard, po katerem presojamo nek normativni okvir. Pri tem izhajamo iz ugotovitve, da tradicionalni normativni okviri skrbi niso več zadovoljivi. Skrb je v različnih politikah hkrati prisotna in odsotna. Prisotnost se kaže v tem, da je priznavanje skrbi kot pomembne človeške dejavnosti vse večje, hkrati pa je odsotna predvsem tako, da ji paradigme vladajoče politike skrbi namenjajo le malo prostora – ne najdemo je v moralnem besednjaku. Potem so tukaj še številne ovire, na primer, da skrb pogosto še zmeraj razumemo skozi spolno determinirano podobo človeške narave, kot naravno žensko delo in odgovornost in zato kot samoumevno. Poleg tega skrb, kadar jo povezujemo z odvisnostjo, zlahka vidimo kot obliko nadzora. Avtonomija in neodvisnost sta tu pozitivni normi, medtem ko zlahka spregledamo vsakdanjo (medosebno) odvisnost, ki je ključna pri praksah skrbi.

Metoda *Trace* izhaja tudi iz ugotovitve, da je za »policy« besedila, kakršno je konkretno tudi analizirana Resolucija o temeljih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji, značilno zanikanje normativnosti (ki je povezano s fiktivno predstavo o nevtralni državi) in prikrievanje – moralni pojmi in argumenti so skriti med vrsticami, zaviti v empirično argumentacijo, so nevidni zaradi normativnih trditev, ki so vzete kot samoumevne, veliko je protislovij in nedoslednosti, pogosti so kompromisi.

Te ugotovitve bomo preverjali tudi v pričujoči analizi.² Zdi se, da lahko že na začetku rečemo, da je iz vidika perspektive etike skrbi družinska politika v Sloveniji, podobno kot drugod po Evropi, pomanjkljiva v tem, da temelji na reduciranem pojmovaju skrbi, odsotnosti priznavanja kompleksnosti praks skrbi in procesov ter na vrsti ideoloških podmen o tradicionalni (harmonični) družini, spolni delitvi dela in družinskih vlogah.

NORMATIVNI OKVIR DRUŽINSKE POLITIKE

Predmet analize je, kot že rečeno, temeljni dokument družinske politike v Sloveniji – Resolucija o temeljih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji (odslej Resolucija), ki je bila sprejeta leta 1993 (Ur. l. št. 40 – 17. VII. 1993). Ta dokument opredeljuje usmeritve družinske politike ter določa njene cilje in ukrepe. Zanimale nas bodo

² Ta sicer ni narejena po konkretnih korakih metode *Trace*, upošteva pa njena načela.

izhodiščne usmeritve, opredelitev družinske politike (vključno z opredelitvijo njenega subjekta – družine) ter temeljna načela, cilji in ukrepi družinske politike. Skozi perspektivo etike skrbi bomo pokazali na temeljne pomanjkljivosti in problemske točke dokumenta pri definiranju skrbi in z njo povezanih konceptih ter sproti predlagali možne spremembe. Pojdimo po vrsti in pogledjmo, kakšni so konceptualni nastavki družinske politike v Sloveniji v tem temeljnem dokumentu.

Resolucija uvodoma poudarja pomen mednarodnih dokumentov, povezanih z družino, med drugim Splošno deklaracijo o človekovih pravicah ter Konvencijo o otrokovih pravicah, in omenja, da je Slovenija kot država podpisnica zavezana sprejeti vse ustrezne ukrepe, s katerimi bo staršem ali drugim, ki so odgovorni za otroka, pomagala uveljavljati njegove pravice in, če je potrebno, zagotovila materialno pomoč ter druge programe pomoči, zlasti razvoj ustanov, zavodov in služb za varstvo otrok. Tudi v Evropski socialni listini in v Priporočilu parlamentarne skupščine Sveta Evrope št. 1074 sta poudarjena pomen družine in zahteva po udejanjanju raznih ukrepov, ki naj bi zagotavljali pogoje za nastanek in poln razvoj družine oziroma po oblikovanju in vzpostavitvi splošne in koordinirane družinske politike. Tudi Ustava RS v 53. členu določa, da »država varuje družino, materinstvo, očetovstvo, otroke in mladino ter ustvarja za to varstvo potrebne razmere«.

Resolucija tudi že takoj na začetku pove, da socialna politika v prihodnje ne bo mogla več temeljiti na polni zaposlenosti oz. statusu regularne zaposlitve, prav tako pa tudi ne na družini, katere vzorec je zasnovan enkrat za vselej. Tako Resolucija poudarja, da bi morala v novem modelu socialne politike socialna varnost človeka temeljiti na statusu državljanstva in še dodatno na zaposlitvenem statusu. Model pa bi moral upoštevati tudi pluralnost družinskih oblik, posameznikovih potreb ter svobodo izbire med različnimi možnostmi.

Resolucija v posebnem poglavju jasno opredeljuje tako družinsko politiko kot njen subjekt – družino. Pojem družinska politika pa konkretno pomeni celoto socialnih, ekonomskih, pravnih, pedagoških, zdravstvenih, fiskalnih in drugih ukrepov, ki jih neki politično-administrativni sistem izvaja, da bi posredno ali neposredno vplival na življenjske pogoje družin oziroma njenih članov, na njihov nastanek in razvoj. Resolucija poudarja tudi povezanost družinske poli-

tike z drugimi politikami, npr. socialno, kulturno, ekonomsko, urbanistično, ekološko, pri katerih je družina posredni subjekt posameznih ukrepov.

Resolucija definira družino kot življenjsko skupnost staršev in otrok. Družina je primarni socialni prostor, ki daje optimalne možnosti za emocionalni in socialni razvoj otrok, obenem pa je odgovorna za njihovo blaginjo. Družina ima pomembno vlogo pri ohranjanju kohezije družbe in kot pomembna proizvodna in potrošniška enota vpliva tudi na gospodarski razvoj družbe. Resolucija kot družino dodatno upošteva tudi »vse življenjske skupnosti otrok in odraslih oseb«, ki trajno skrbijo zanje: stari starši in vnuki, rejniki in rejenci, skrbniki in otroci pod skrbništvom. Subjekt družinske politike pa so tudi »pari oz. žene, ki pričakujejo otroke«.

Splošne temeljne vrednote, na katerih naj bi temeljila družinska politika, so (socialna) varnost, svoboda, solidarnost, blaginja in enakost. Pri tem velja poudariti, da daje Resolucija prednost varnosti kot osnovnemu stabilizatorju socialnega položaja slehernega državljana, ob hkratnem vzpostavljanju ravnovesja s svobodo kot drugo temeljno vrednostno orientacijo. Pri tem gre za oblikovanje takih oblik programov in ukrepov, ki povečujejo svobodo posameznika, vendar pri tem ne ogrožajo njegove varnosti. Ob tem pa Resolucija še poudarja, da varnosti ni mogoče zagotoviti, če družba ne zagotavlja določene stopnje solidarnosti. Pri tem mora biti skrb za kakovost življenja oziroma blaginjo vseh ljudi vsaj dolgoročen cilj vsake razvojno naravnane družbe.

Iz tega vrednotnega okvira izhajajo tudi v Resoluciji opredeljena načela družinske politike:

1. usmerjenost k vsem družinam – vključevanje celotne populacije;
2. upoštevanje pluralnosti družinskih oblik in različnih potreb, ki izhajajo iz tega;
3. spoštovanje avtonomnosti družin in družinskih članov;
4. zaščita otrokovih pravic v družini in družbi; dajanje prednosti kakovosti življenja otroka;
5. promoviranje enakih možnosti obeh spolov;
6. vzpostavljanje raznolikih oblik storitev in omogočanje, da družine izbirajo med različnimi možnostmi;
7. delni prispevek družbe k stroškom za vzdrževanje otrok;
8. dodatno varstvo družin v specifičnih situacijah in stanjih;
9. celostni, integralni pristop.

Cilji družinske politike pa so:

1. preseganje doseganje naravnosti na družino s predšolskim otrokom – postopoma na vse družine;
2. prednost univerzalnim programom;
3. pravna in dejanska izenačitev vseh družinskih oblik;
4. prednostno razvijanje programom, ki bodo krepili avtonomnost družine (subsidiarni programi) in ji ne bodo odvzemali njenih funkcij oz. jo postavljali v preveliko odvisnost od družbenih služb;
5. pluralizacija storitev (kombinacija javnega, zasebnega, neformalnega in volonterskega sektorja);
6. vzpostavitev posebnega varuha otrokovih pravic;
7. zagotovitev neposredne zaščite otroka v primerih, ko je njegov razvoj ogrožen zaradi neugodnih družinskih pogojev ter omogočanje otroku dostop do posameznih družbenih dobrin, v primeru da obstajajo v družini ovire za njihovo doseganje;
8. ustvarjanje pogojev za kvalitetnejše usklajevanje družinskih in poklicnih obveznosti staršev (matere in očeta) in spodbujanje k enaki odgovornosti obeh staršev;
9. omiliti prenašanje stroškov za vzdrževanje otrok na družino z razširitvijo mehanizmov za delno kompenzacijo teh stroškov s strani države.

V nadaljevanju bomo pokazali na nekatere probleme v sedaj veljavni Resoluciji oziroma na probleme družinske politike v Sloveniji, ki izhaja iz nje.

KONCEPTUALNA ANALIZA DRUŽINSKE POLITIKE

Konceptualno gledano je družinska politika v Sloveniji problematična v dveh temeljnih točkah: prvič, kot subjekt politike definira družino (in ne posameznike in posameznice – uporabnike in uporabnice), in drugič, družinski pluralizem, ki ga oblikovalci družinske politike razumejo kot priznavanje različnih družinskih oblik kot subjektov politike, je v resnici izključujoč in nikakor ne zajema vseh načinov in oblik družinskega življenja. Obe točki prihajata v precejšnja konceptualna nasprotja, saj po eni strani (konsistentno v edninski obliki) kot subjekt določata družino (in ne njene člane z različnimi vlogami, izkušnjami in doživljanji), po drugi pa na več mestih eksplicitno priznavata raznoličnost družinskih oblik. Tako imamo

opravka s situacijo, v kateri družinska politika priznava različne družinske oblike, hkrati pa z monolitno konceptualizacijo družine briše raznolične družinske izkušnje v družini.

Problematičnost izhodiščnih konceptov se tako zrcali tudi v konkretnih primerih. Razen s kritiko konceptualnih nastavkov, se bomo na tem mestu ukvarjali še z dvema večjima konkretnima problemoma: z vprašanjem skrbi za otroke (še posebej v odnosu do koncepta etike skrbi oz. celovitega obravnavanja praks skrbi ter procesov in odnosov, ki se z njimi vzpostavljajo); in z vprašanjem skrbi za starejše, ki postaja v starajočih se zahodnih družbah (vključno s Slovenijo) vedno hujši sistemski problem, ko gre za dodeljevanje odgovornosti za skrb za starejše (tako v finančnem smislu kot v smislu zagotavljanja mrež storitev) in ki mu, po našem mnenju, država (še) ni namenila prave problematizacije in obravnave (vsaj ne v okviru družinske politike).

DRUŽINA KOT SUBJEKT DRUŽINSKE POLITIKE

Družinska politika v Sloveniji torej že v izhodišču definira kot subjekt *družino*. Takšna konceptualizacija je po našem mnenju problematična predvsem zato, ker briše raznolične izkušnje družinskega življenja, raznovrstne potrebe, vloge, doživljanja posameznikov in posameznic v družini. Resolucija vseskozi nagovarja družino, ne pa njenih članov in članic oz. posameznikov in posameznic v družini, iz česar lahko razberemo tudi strateško pomembnost, ki jo država pripisuje družini kot domnevno skladni skupnosti. S tem konstruira konkretni družinski model kot normativni standard družinskega življenja.

Problematično je že to, da družinska politika definira kot subjekt družino, a tudi če bi kot subjekte definirala posameznike ali družinske člane, bi to pustilo nekaj odprtih vprašanj. V tem kontekstu je pomembno premisliti vprašanje individualizacije. Sociologi pogosto razlikujejo individualizem (povezan z modernizacijo) in skupnost (povezana s tradicijo). Kot najpomembnejši modernizirajoči trend v zahodni socialni politiki vidijo zagotavljanje neodvisnosti in individualnih pravic. Z vidika družinske politike bi to pomenilo, da bi morali namesto družine kot subjekte oblikovanja politike priznavati posameznike. Iz perspektive etike skrbi pa je problem tega prijema v normi neodvisnosti. Ena izmed nevarnosti v diskurzu o individuali-

zaciji je, da je skrb priznana le v razmerju z »resnično odvisnimi ljudmi«, vsi drugi ljudje pa menda ne potrebujejo skrbi (Sevenhuijsen, Hoek 2000, 5). Protiargument etike skrbi je, da zavrne nasprotje med odvisnostjo in neodvisnostjo in namesto tega zavzame odnosnostno perspektivo. Izhodišče je, da skrb konstruira razmerja med posamezniki v tem smislu, da bi moral nasprotje med posameznikom in družbo nadomestiti pojem medosebne odvisnosti.

Če presežemo politično pojmovanje skrbi v njeni reducirani obliki – se pravi kot skrb za resnično odvisne ljudi, lahko rešimo tudi dilemo, ali naj bo temeljna enota družinskih politik družina ali posamezniki. To bi pomenilo, da bi morali politični dokumenti, kakršen je Resolucija, vpeljati fleksibilno konceptualizacijo družine kot institucije in skupnosti posameznikov z različnimi družinskimi vlogami, izkušnjami in doživljanji. Priznati bi morali, da skrb ne vključuje le skrbi za otroke, temveč vzpostavlja tudi druge vertikalne odnose med družinskimi člani in pa tudi horizontalne odnose med odraslimi. V tej perspektivi bi individualizacija pravic ostala sicer pomembna, vendar bi bila umeščena v odnosnostni pogled na človeško življenje, katerega temeljna postavka je medosebna odvisnost.

IZKLJUČEVALNI PLURALIZEM

Proces družinske pluralizacije, ki zajema raznovrstnost družinskih oblik in načinov družinskega življenja in je opazen že nekaj desetletij, nas postavlja pred dilemo, kako definirati predmet obravnave, družino/e: bodisi v kontekstu oblikovanja socialnih in družinskih politik bodisi znotraj znanstvenih okvirov (npr. v družbenih teorijah družine). S tem problemom se srečujejo vsi strokovnjaki, ki se na različnih področjih ukvarjajo z družinami. V Resoluciji je na več mestih namreč eksplicitno poudarjena pomembnost vključevanja vseh družinskih oblik v cilje in ukrepe družinske politike, s čimer se pre-sega tiste usmeritve, ki družinsko pluralizacijo vidijo kot odstopanje od družbeno zaželjenega in idealiziranega modela nuklearne družine. Že uvodoma je posredno poudarjeno, da je treba oblikovati takšen model politike, ki bo vključeval čim širši krog ljudi. Eksplicitno pa Resolucija kot glavni načeli družinske politike omenja usmerjenost k vsem družinam (vključevanje celotne populacije) ter upoštevanje pluralnosti družinskih oblik in različnih potreb, ki izhajajo iz tega. Pri tem je seveda vprašanje, kaj naj bi take formulacije dejan-

sko pomenile in kako se udejanjajo v politiki, kakšna je torej realizacija zapisanih načel. Tako pri prvem kot pri drugem načelu je odgovor odvisen od same definicije družine. Družinska politika je sicer lahko usmerjena k vsem družinam, vprašanje pa je, kaj oz. kdo se sploh kvalificira kot družina.

Kljub načelni izhodiščni odprtosti družinske politike za različne družinske oblike ostaja definicija omejujoča. S tem ne mislimo samo na to, da je omejena na življenjske skupnosti, ki jih primarno označujejo skrbstvena (in sorodniška) razmerja med odraslimi in otroci in da ta razmerja opredeljuje kot konstitutivna za družino, ampak na dejstvo, da je izključujoča s tem, ko ta razmerja taksativno našteva in dodeljuje status družine le določenim družinskim organizacijam. Tako, na primer, izključuje istospolne družine, ki izpadejo iz družinske politike že v samem izhodišču in torej za oblikovalce družinske politike sploh ne obstajajo. Istospolne družine tudi sicer niso subjekt družinskega prava v Sloveniji.³ Posledično ostajajo brez vsake pravne zaščite. To tudi pomeni, da konkretni cilj družinske politike – pravna in dejanska izenačitev vseh družinskih oblik – dejansko obvisi v zraku, saj se v osnovi izključuje z definicijo družine. Situacija, s katero lahko opišemo družinsko politiko v Sloveniji, je torej neke vrste izključevalni pluralizem.

Izključevanje nekaterih družinskih oblik in omejevanje definicije družine torej ni problematično samo zato, ker daje prednost določenemu družinskemu tipu, ampak zato, ker nekatere dejansko izključuje že s tem, da jih niti ne misli. Tu seveda ne gre zgolj za vprašanje priznavanja in dejanske pravne izenačitve vseh družinskih oblik. Gre predvsem za to, da določene družinske skupnosti (na primer istospolne družine) v tej družbi nujno potrebujejo posebno pravno zaščito in obravnavo, do katere pa zato, ker so iz definicije izključene, niso niti upravičene.

JE SPLOH ŠE MOGOČE DEFINIRATI DRUŽINO?

Ta precej neposrečena in izključujoča konceptualizacija družine kot subjekta družinske politike, ki daje vtis, da na vsak način hoče biti demokratična oz. pluralna, a vendarle implicitno favorizira model

³ Dober primer je to, da Slovenija sploh nima zakona o registraciji homoseksualnih partnerstev in je daleč od tega, da bi priznavala in enakovredno obravnavala homoseksualne družine kot enega izmed načinov družinskega življenja.

nuklearne heteroseksualne družine kot družbeno zaželeno, nas postavlja pred pomembno konceptualno vprašanje, ali je družino pri vseh teh pluralizacijskih procesih sploh še mogoče zvesti na skupni imenovalac, po katerem bi oblikovali ne le smernice družinske politike, ampak tudi konkretne cilje in ukrepe, ki bi imeli tudi konkretne učinke na družinsko življenje?

V okviru družbenih teorij družine se je oblikovalo več konceptualnih rešitev tega problema. V teh rešitvah gre največkrat za širjenje definicije družine v smer njene univerzalizacije. Namen je zajeti čimveč različnih družinskih oblik. Tak poskus vidimo tudi pri družinski politiki v Sloveniji. Problem takšnega pristopa, ki se bolj ali manj usmerja le v družinske forme oz. v tipologizacijo družin, je v tem, da postaja definicija s širjenjem vedno bolj nedoločna, v primeru konkretne družinske politike pa se lahko pokaže kot neučinkovita. Hkrati pa niti ne zadene bistva fenomena družinske pluralizacije. Ta se namreč ne nanaša le na družinske forme, ampak predvsem na načine družinskega življenja. Neka družinska forma lahko namreč zajema zelo različne načine družinskega življenja: nuklearna družina je tako lahko reorganizirana, istospolna itn.

Da bi konceptualno zajeli te spremembe, je treba najprej preseči same meje družinskega. Moderna družina je bila vedno razumljena skozi svojo nuklearnost in neolokalnost. Prvo pomeni postavljanje ostrih meja med družino in okoljem ter predpostavlja zaprtost družinskega sistema s točno določenimi oz. dodeljenimi funkcijami, drugo pa predvsem ločenost od sorodstvenih in prijateljskih zvez in osredotočenost na notranje družinske relacije. Na ravni vsakdanjega življenja – eksperimentov in praks – poznomoderne družine podirajo normativne in ideološke predstave o nuklearni družini in vedno bolj funkcionirajo v smeri preseganja družinskih meja, zajemajo zelo različne prekružinske relacije, ki so bodisi medsorodniške bodisi prijateljske relacije različnih oblik. Nove ureditve lahko imenujemo »izbirne družine«, starševanje med gospodinjsvi, enostarševske družine, socialne oz. krušne družine (Silva, Smart 1999, 10), »parastarševanje«⁴ (Arendell 1997, 83) itd. Tako razumevanje omogoča tudi drugačno razumevanje odvijajočih se praks skrbi, ki

⁴ Neformalna ureditev, v kateri prijatelj oz. prijateljica ali družina pomaga družini, s katero ni v sorodu, tako materialno kot čustveno, za določeno ali nedoločeno obdobje. Ocenjujejo, da je parastarševanje nastalo zaradi vse večjega števila enostarševskih družin, pogosto pa je predvsem pri družinah z nizkimi dohodki.

niso bile nikoli omejene ali pogojene z nuklearnostjo družine ali njenimi mejami, temveč so segale onstran tega. To postaja v družbenim razmerah pozne modernosti vse bolj poudarjeno in očitno.

Med družbenimi teoretiki so uvedli spremembe v pojmovanju družine; ta namesto formalnih in objektivnih krvnih ali zakonskih vezi zdaj poudarja subjektivni pomen intimnih povezav (Silva, Smart 1999, 7). Eno od pomembnih konceptualnih rešitev, ki nadomešča pomanjkljivosti definicije družine kot nuklearne, neolokalne in statične enote, ponuja angleški sociolog Morgan (1996; 1999), ki si je prizadeval postaviti nove temelje za proučevanje družin in tako oblikoval koncept družinskih praks. S takim razumevanjem modernega družinskega življenja (1996) poskuša poudariti predvsem tiste značilnosti družin, ki jih koncept družine tradicionalno ne zajema – spremenljivost, fluidnost, tudi nedoločnost. Zanj družina ni »stvar«, temveč niz dejavnosti. Pomembna razsežnost družinskih praks je občutek aktivne (»delujoče« družine), namesto pasivne ali statične družine (Morgan 1999, 17). Poudarek je torej na dejavnostih, ki spremljajo družino. Temu bi v kontekstu skrbi ustrezal premik poudarka s posameznikov in njihovih vlog (kot tistih, ki dajejo skrb, in tistih, ki so deležni skrbi) na dejavnost – izvajanje skrbi – in spletnje razmerij z izvajanjem skrbi. S tem bi tudi priznali, da so ljudje, ki konstituirajo družino, njeni akterji (tisti, ki družino »ustvarjajo«) in ne le pasivni posamezniki, ki živijo v obstoječih, vnaprej danih družinskih strukturah. Najpomembneje pa je, da pojem družinskih praks priznava pogled na družinsko življenje skozi veliko različnih leč in iz različnih perspektiv, ker so družinske prakse vselej tudi spolno, razredno, starostno ali kako drugače določene (Morgan 1999, 13). Tako se družinske prakse vselej prekrivajo z drugimi družbenimi razsežnostmi in institucijami.

Podobno razmišljata Gubrium in Holstein, ki v kritiki sociološke teze o samovzdrževanju institucij na primeru družine pokažeta, da posamezniki in posameznice producirajo in vzdržujejo družbeni red skozi konstitutivne interakcijske prakse, ki povezujejo principe in izkustvo in so osnova tudi v kreiranju družinskih pomenov in realnosti. Družinske realnosti so tako interakcijsko ustvarjene in družina tako ni vnaprej dana družbena entiteta, na katero bi vplivali le zunanji dejavniki, ampak tudi in predvsem entiteta, ki jo posamezniki nenehno soustvarjajo (Holstein, Gubrium 1994, 233).

Možna konceptualna rešitev je tudi uporaba koncepta družinskega življenja (Bernardes 1997; Švab 2001), ki je prav tako poskus preseganja statičnosti koncepta družine kot analitične kategorije, ki implicira zgolj enodimenzionalno pojmovanje družine kot institucije v pomenih statičnosti, strukturiranosti in stabilnosti. Koncept družinskega življenja na drugi strani implicira večjo kompleksnost družinskih relacij, predvsem pa poudarja odnosnost, dinamičnost, nestabilnost, spremenljivost (Švab 2001, 44–45). Družina namreč ni zgolj socialna institucija, ampak predvsem tudi skupnost, v kateri se prepletajo raznoliki procesi, prakse, odnosi, ki, kot rečeno, tudi presegajo meje družinskega. V to perspektivo so zajete tudi prakse skrbi in odnosi, ki se v njih spletajo in prav tako niso omejeni na notranje družinske miljeje.

Razlog za monolitno razumevanje družine v slovenski družinski politiki in zanikanje notranjih družinskih diferenciacij je verjetno v tem, da naša družinska politika ne upošteva značilnosti družinskega življenja v pozni modernosti. Pravzaprav Resolucija različne vzorce družinskega življenja priznava le na formalni in deklarativni ravni. Njena širša konceptualna orientiranost ni prilagojena družinskemu življenju v pozni modernosti, zato konceptualna orientacija družinske politike ostaja tipično moderna, omejena na institucionalne značilnosti moderne družine, ki poudarja moderno delitev družinskih vlog, temelječo na spolni delitvi dela. Etika skrbi pa je prav perspektiva, ki lahko ponudi rešitev za problem uporabe zastarelega pojmovnega okvira v situaciji različnega družinskega življenja. Namesto, da gledamo, »kakšne so« družine, bi morali gledati s stališča, »kaj delajo«. »To bi lahko bilo izhodišče novih socialnih politik in ukrepov. Tako bi lahko dodatke, davke in pokojnine namesto z zakonskim stanom povezovali s praksami skrbi« (Silva, Smart 1999, 11). Kakor predlagata avtorici, bi to pomenilo, da bi nadomestili statične kategorije samozadostnega delavca; tistega, ki skrbi zanj in je odvisen od njega; in tistega, ki je odvisen od skrbi drugih, ker je en človek v svojem življenju lahko vse to (*ibidem*).

SKRBA ZA OTROKE KOT PRIMARNA FUNKCIJA DRUŽINE?

Eden od izrazito poznomodernih fenomenov v družinskem življenju je t. i. protektivno otroštvo. To pomeni intenziviranje pozornosti za blaginjo otrok v vseh razsežnostih in vključuje številne aktivnosti in

prakse skrbi za otroke, njihovo blaginjo, izobraževanje itn. (Švab 2001; Beck, Beck-Gernsheim 1999). Ta fenomen lahko razumemo kot kulminacijo procesa, ki se je začel že s socialnim rojstvom otroštva v meščanski družini.⁵ Fenomen poznomodernega protektivnega otroštva se zrcali tudi v socialnih in družinskih politikah. Podobno kot druge evropske družinske oz. socialne politike je tudi slovenska izrazito otrokocentrična. To vidimo v Resoluciji že iz uvodnih opredelitev (npr. sklicevanje na mednarodne dokumente), predvsem pa iz definicije družine kot »primarnega socialnega prostora, ki daje optimalne možnosti za emocionalni in socialni razvoj otrok, obenem pa nosi tudi odgovornost za njihovo blaginjo«. Osrednja funkcija v družini je torej skrb za otroke, za njihov razvoj in blaginjo. Politične posledice takšne konceptualizacije pa so, da so vse druge prakse skrbi in vsi drugi odnosi, ki se skozi skrb ustvarjajo, prezrti, izpuščeni ali pa podrejeni skrbi za otroke. Na neki način torej že v izhodišču niso predmet družinske politike, čeprav jih posredno najdemo v nekaterih načelih oz. ciljih (npr. enake možnosti obeh spolov, usklajevanje družine in dela). Resolucija v tem kontekstu zaide v še eno kontradiktornost. Oblikovalci družinske politike, v želji, da bi zajeli čimveč konceptualnih nastavkov, ne pozabijo omeniti, da ima družina (poleg skrbi za blaginjo in razvoj otrok) pomembno vlogo tudi pri ohranjanju kohezije družbe in, da je pomembna proizvodna in potrošniška enota. To pa so funkcije, ki brez ohranjanja delovne sile, ki se obnavlja in ohranja v družini in predvsem z delom skrbi, ne bi bile mogoče.

Otokocentričnost družinske politike je problematična v več točkah. Glavni problem seveda ni v sami pozornosti do otrok (te je verjetno še premalo oz. je nezadostno konceptualizirana, če pomislimo na dejansko varovanje otrokovih pravic), ampak v posledicah takšne konceptualizacije, saj v splošnem pomeni najmanj nedosledno izvajanje zastavkov (načel, ciljev in ukrepov) družinske politike. Iz vidika perspektive etike skrbi naletimo na dva problema. Najprej, oblikovalci družinske politike niso premislili posledic spolne določenosti skrbi in drugega družinskega dela, kar pomeni, da družinska

⁵ Kot so dokazali zgodovinarji, predvsem Ariès, sta otroštvo in socialna figura otroka nasploh moderna fenomena. Pozornost do blaginje, nege in varstva otrok se je rodila s konstituiranjem meščanske družine, spremlja pa jo tudi ekstenzivna politika, ki nago-varja predvsem matere, naj bodo senzibilne za blaginjo svojih otrok (Švab 2001, 135).

politika temelji na samoumevnosti spolne delitve dela, pri čemer je skrb za otroke primarno dodeljena ženskam. In drugič, koncept skrbi za otroke je zgrajen na omejujočem pojmovanju skrbi skozi odnos med dajalcem skrbi (mati oz. starši) in odvisnim prejemnikom – otrokom. Niti sledi ni o recipročnosti, soodvisnosti in kompleksnosti odnosov. Poglejmo si oba problema pobliže.

OTROCI IN ŽENSKÉ – USODNO RAZMÉRJE?

Spolna določenost izvajanja praks skrbi v družinski politiki ni dovolj problematizirana. Medtem ko je v definiciji družine odgovornost za blaginjo otrok spolno nedoločena (domnevamo lahko, da izhaja iz ustave, kjer je v 54. členu ta odgovornost dodeljena obema staršema: »Starši imajo pravico in dolžnost vzdrževati, izobraževati in vzgajati svoje otroke.«), pa je izvajanje skrbi za otroke vse prej kot spolno nevtrarno. Čeprav je opazen trend vključevanja moških v skrb za otroke (trend, da so očetje pri porodu, vključevanje očetov v varstvo, skrb, nego otrok, igro z otroki), je celotno upravljanje skrbi in večina izvajanja skrbi še vedno domena žensk.

Resolucija se problema spolne delitve dela v družini loteva na dva načina. Med načeli družinske politike najdemo »promoviranje enakih možnosti obeh spolov«, konkreten cilj pa je »ustvarjanje pogojev za kvalitetnejše usklajevanje družinskih in poklicnih obveznosti staršev (matere in očeta) in spodbujanje k enaki odgovornosti obeh staršev«. Vendar pa ni nikjer bolj konkretno navedeno, kakšni naj bi bili mehanizmi za uresničevanje načela enakih možnosti in konkretnega cilja – usklajevanja družinskih obveznosti. Če razumemo nek cilj politike kot konkretizacijo splošnega načela (v tem primeru enake možnosti obeh spolov), potem se v tem konkretnem primeru pokaže več spornih mest. Prvič, usklajevanje družinskih obveznosti gotovo ni edini cilj promoviranja enakih možnosti obeh spolov; ker je v Resoluciji edini, obvisi v zraku in ne daje možnosti za uresničevanje načela. Razmisliti bi bilo treba o vseh vidikih promoviranja enakih možnosti tako v družini kot zunaj nje. Konec koncev pa se problem s tem ciljem navezuje tudi na širši problem odsotnosti sistemske politike enakih možnosti v Sloveniji (zakon o enakih možnostih je bil pripravljen šele pred kratkim). Drugič, konkretni cilj ne opredeljuje oz. načrtuje sistemskih mehanizmov za svojo realizacijo. V analizi Resolucije lahko sicer najdemo korake oz. ukrepe, ki pri-

spevajo k realizaciji tega cilja (npr. starševski, očetovski dopust ipd.), vendar ti niso sistemsko premišljeni in načrtovani, ali pa jih sploh ni. Lep primer je izmenljiv starševski dopust, ki je zakonsko omogočen v Sloveniji, vendar ga le zanemarljiv delež (nekaj odstotkov) očetov tudi izkoristi. Prvega januarja 2003 je začel veljati nov zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih, ki uvaja še dodaten neizmenljiv očetovski dopust (90 dni), vendar je vprašanje, koliko bodo moški to možnost izkoriščali, če ne bo družbeno spodbujana in zaželeno. Tretjič, usklajevanje družinskih in poklicnih obveznosti rešuje zgolj sama družina oziroma v tem primeru zaposleni starši oz. matere, ne pa tudi delodajalci (ni mehanizmov za spodbujanje delodajalcev k ustvarjanju družinam prijaznih delovnih okolij). In četrtič, sama dikcija, ki opredeljuje konkretni cilj, je neustrezna v drugi polovici, ko govori o spodbujanju k enaki odgovornosti obeh staršev, kar ne more biti cilj družinske politike, saj je ta odgovornost opredeljena že v Ustavi RS. Nenatančno izražanje (ki je sicer problem Resolucije na več mestih) tako pomeni tudi nemožnost realizacije, hkrati pa implicitno kaže tudi na to, da vsebina Resolucije ni bila dobro premišljena ali pa celo, da je bila intenca oblikovalcev družinske politike v tem primeru omejena zgolj na formalno opredelitev tega cilja. Domnevamo lahko, da so s to drugo polovico cilja oblikovalci družinske politike hoteli poudariti, da se morajo starši pri enakopravnejši delitvi družinskega dela tudi sami angažirati. S kakšnimi mehanizmi oz. ukrepi naj bi k temu prispevala država, pa ni jasno.

RESNIČNO ODVISNI?

V družinski politiki je skrb za otroke postavljena kot klasičen enosmerni odnos, v katerem starši (skrbniki) skrbijo za odvisne otroke in v katerem ni nobene recipročnosti. Ni še prišlo do premika od determinističnega pogleda, ki otroka definira kot (od staršev oziroma odraslih) odvisno osebo in ga postavlja v kontekst moralne in ekonomske odgovornosti staršev. V primeru, da starševska odgovornost ni zagotovljena, se na mesto njihove odgovornosti postavi zaščitniška država, kar je razvidno iz sedmega cilja družinske politike (»zagotovitev neposredne zaščite otroka v primerih, ko je njegov razvoj ogrožen zaradi neugodnih družinskih pogojev ter omogočanje otroku dostop do posameznih družbenih dobrin, v primeru da obstajajo

v družini ovire za njihovo doseganje«). Iz Resolucije je sicer očitno, da so imeli oblikovalci družinske politike namen, da upoštevajo sodobne trende v »otroških« politikah, predvsem tiste iz skandinavskih držav, kjer otroci nastopajo kot državljani, ki so v nekaterih primerih neodvisni od staršev. Resolucija predvideva ustanovitev instituta ombudsmana za otrokove pravice, vendar se zdi (tudi če odmislimo, da do danes še ni prišlo do realizacije tega cilja), da ta cilj družinske politike ni predviden kot del širše sistemske politike za otroke, ampak zgolj kot primer dobre prakse. Če bolje pomislimo, nastavitev ombudsmana za otrokove pravice pravzaprav niti ne sodi (samo) v družinsko politiko, saj se kršitve otrokovih pravic ne omejuje na družino.

Zdi se, da je skozi različne vidike skrbi družinska politika v konceptualizaciji skrbi za otroke predimenzionirana, ko gre za vrednote odgovornosti (staršev), pozablja pa na dva pomembna vidika, ki postaneta očitna, če skrb analiziramo iz vidika prejemnika skrbi. Otroci so namreč aktivni udeleženci v družinskem življenju, aktivno prispevajo k družinskemu delu, k skrbi (nakupujejo, pospravljajo, skrbijo za mlajše brate in sestre itn.) in še zlasti k odnosom, ki se skozi skrb v vsakdanjem družinskem življenju vzpostavljajo. So pa tudi emotivni podporniki drugim družinskim članom v različnih situacijah (Brannen, Heptinstall 2003, 190). Na skrb, ki jo prejemajo, se tudi odosno odzivajo. Kot so pokazale raziskave (*ibidem*), se pogosto poskušajo oddolžiti staršem, se z njimi pogovarjajo, ko imajo ti probleme, in jih tudi razumejo.

SKRB ZA STAREJŠE – PROBLEM, KI SE GA ŠE NE ZAVEDAMO

Fenomen staranja zahodnih družb⁶, predvsem v kontekstu skrbi za starejše odpira vrsto zanimivih vprašanj, ki nagovarjajo družinske in socialne politike. Predvsem se zdita pomembni dve vprašanji. Najprej, kje je meja med javnim in zasebnim, predvsem pri delitvi odgovornosti za skrb za starejše. Drugič, in v tesni povezavi s prvim vprašanjem, se postavlja vprašanje o učinkovitosti javnega sistema skrbi

⁶ Slovenija pri tem ni izjema. Delež starejših konstantno narašča. Konec leta 2000 je bilo v Sloveniji 14,1 odstotek oseb starejših od 65 let, kar je 3,4 odstotkov več kot leta 1990. V državah članicah EU imajo največji delež prebivalstva, starega 65 let in več, v Italiji, Grčiji in na Švedskem (med 17 in 18 odstotkov), najmanjši delež pa ima Irska (nekaj več kot 11 odstotkov) (Recent demographic developments in Europe 2001, 50).

za starejše (institucionalna skrb, podporne mreže za družine itn.) in z njo povezano vprašanje zagotavljanja javnih sredstev. V tem kontekstu lahko verjetno pričakujemo tudi ponovno preverjanje vloge družin pri zagotavljanju skrbi za starejše in predvsem težnje države, da bi te obveznosti čim bolj preložila na družino.

V družinski politiki v Sloveniji sta glede skrbi za starejše generacije simptomatični dve situaciji. Najprej, medgeneracijski odnosi s starejšo generacijo so iz družinske politike popolnoma izključeni. Družinska politika je naravnana izključno na dvogeneracijske družinske relacije med starši in njihovimi (odvisnimi) otroki. To je lepo razvidno že iz definicije družine, kjer je kot družina sicer opredeljena tudi skupnost starih staršev in vnukov, vendar je tudi kontekstualizirana in se nanaša na situacijo, ko stari starši prevzamejo vlogo staršev in skrbijo za vnuka/e (če torej ni staršev). V tej situaciji nastopa skupnost otrok (vnukov) in starih staršev, ki skrbijo zanje, kot dvogeneracijska nuklearna družina, poudarjena pa je skrb za otroke. Trigeneracijski odnosi v definiciji družine niso predvideni kot predmet družinske politike niti v primerih razširjenih družin, ki jih konstituirajo tri (ali celo štiri) generacije, in ki v Sloveniji niso tako redke. Medgeneracijski odnosi so predmet obravnave le v socialni politiki v zoženem razumevanju kot skrb za starejše, za katero se določa delitev odgovornosti med družino in državo. Tu je poudarjen predvsem institucionalni vidik skrbi, starejši pa so postavljeni v vlogo pasivnega prejemnika skrbi, ko jo potrebujejo. Skrb za starejše je tako iztrgana iz medgeneracijskih družinskih odnosov.

Pomemben vidik takšne politike (skrbi) za starejše pa je tudi samo-umevno razumevanje primarne odgovornosti družine (žensk), da skrbijo za starejše, oz. definiranje skrbi za starejše kot samoumevno neplačano neformalno delo, ki ga država podpira samo v omejenem obsegu. Ta problem postane še posebno žgoč, če ga postavimo v kontekst usklajevanja družinskih in službenih obveznosti. Evropske študije na to temo so pokazale, da so ljudje, ki poskušajo uskladiti dolžnosti glede skrbi, družinsko življenje in zaposlitev, pogosto izpostavljeni psihološkimi, socialnim, medosebnim, praktičnim in zdravstvenim težavam, kar še zlasti pride do izraza pri usklajevanju zaposlitve in skrbi za starejše (Phillips 1998, 70).

Drugi problem je neupoštevanje recipročnosti medgeneracijskih odnosov. Tu je pomemben predvsem tisti vidik, iz katerega starejša

generacija nastopa kot pomemben vir podpore družinam z otroki. V Sloveniji je predvsem razširjena pomoč starih staršev pri varstvu otrok (vnukov). Precejšen delež otrok ni vključenih v javno varstvo, kljub zelo kvalitetni mreži dnevnega varstva (javni vrtci). Stari starši pogosto nudijo tudi druge oblike materialne in nematerialne pomoči družinam, še posebno, ko so te v stiski. Omeniti velja na primer reševanje stanovanjskega problema (stanovanja so v Sloveniji predraga in za marsikoga nedosegljiva dobrina), pomoč v obliki dobrin (obleke, pridelana hrana ipd.).

Enostransko obravnavanje starejših je seveda sporno, saj medgeneracijska razmerja (skrbi) niso omejena zgolj na odnose in prakse, v katerih so starejši pasivni prejemniki skrbi, kot tisti, ki ne morejo več živeti samostojno ali skrbeti zase. Te situacije je treba v oblikovanju družinskih politik postaviti v kontekst medgeneracijskih odnosov in stikov, ki so vselej recipročni in se tudi nenehno spreminjajo.

SKLEP

Pričujoča analiza je pokazala, da je družinska politika in predvsem njen temeljni dokument (Resolucija), potrebna resnih konceptualnih premislekov. Pa ne le zato, ker je od sprejetja tega dokumenta preteklo že kar nekaj časa in je praksa medtem šla svojo pot, ampak tudi zato, ker je v njem kar nekaj konceptualnih opredelitev, ki že v izhodišču niso dovolj premišljene. Perspektiva etike skrbi se pokaže za zelo uporabno še posebej pri analizi družinske politike, saj je skrb ena od temeljnih dejavnosti vsakdanjega družinskega življenja. V tem prispevku smo obravnavali zgolj osnovne konceptualne usmeritve družinske politike, na enostransko obravnavo skrbi pa smo pokazali na dveh, po našem mnenju ključnih, primerih – pri skrbi za otroke in skrbi za starejše. Odprtih ostaja seveda še vrsta dilem in problematičnih mest Resolucije in v tem kontekstu razumemo pričujoči prispevek kot izhodišče za širšo analizo družinske politike v Sloveniji.

Med pomembnejšimi odprtimi točkami je reduciranje pravic, ki izhajajo iz družinske politike, na (polni) zaposlitveni status. Kljub temu, da se oblikovalci družinske politike zavedajo, da »socialna politika ne bo mogla več temeljiti na polni zaposlenosti«, to zavedanje eksplicitno tudi korigirajo s trditvijo, da bo morala socialna varnost temeljiti »na statusu državljanstva in še dodatno na zaposlitvenem

statusu«. Tako ima tudi v konkretnih ukrepih zaposlitveni status prednost. Lep primer je porodniški oziroma starševski dopust. Pravica do nadomestila za čas porodniškega dopusta je pravica iz dela. Do nje so upravičene le ženske, ki so bile pred začetkom porodniškega dopusta zaposlene, medtem ko nezaposlene ženske in študentke prejemajo zgolj minimalno nadomestilo oz. starševski dodatek.

Zdi se, da bi bilo skozi perspektivo etike skrbi treba premisliti celotno družinsko politiko, saj se je pokazalo, da je prav pomanjkljivo obravnavanje in razumevanje skrbi skupna točka raznih problematičnih mest te politike. Če je glavna pomanjkljivost v družinskopolitični konceptualizaciji skrbi to, da je kot skrb priznana zgolj skrb za otroke, pa ta primer ni izoliran. Obravnavati ga je treba še v drugih kontekstih, npr. v kontekstu samoumvenih predstav o spolni delitvi družinskega (in tudi skrbstvenega) dela, v kontekstu konceptualizacije usklajevanja družinskih in delovnih obveznosti, ki v Resoluciji ostaja nepremišljena in predvsem sistemsko nedodelana. Družinsko življenje je namreč kompleksno prav v tem, da posameznih družinskih fenomenov ne moremo obravnavati ločeno, da jih ne moremo iztrgati iz širšega družinskega konteksta, in to je dejstvo, ki ga oblikovalci družinske politike niso upoštevali. Prav perspektiva etike skrbi pa je tista, ki nam pomaga skozi kompleksno obravnavo skrbi – ne le skrbi kot raznoterih praks, ampak tudi kot procesov, v katerih se ustvarjajo človeški odnosi – razumeti kompleksnost družinskih razmerij. To pa je temelj, na katerem lahko uspešno kritiziramo družinskopolitične nastavke in predlagamo smernice za izboljšave.

REFERENCE

- Arendell, T. (ur.) 1997. *Contemporary Parenting: Challenges and Issues*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. 1999. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Bernardes, J. 1997. *Family Studies: an introduction*. London, New York: Routledge.
- Brannen, B., Heptinstall, E. 2003. »Concepts of Care and Children's Contribution to Family Life«. V: Brannen, J., Moss, P. (ur.). *Rethink-*

- ing Children's Care*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Holstein, J. A., Gubrium, J. F. 1994. »Constructing Family: descriptive practice and domestic order«. V: Sarbin, Th. R., Kitsuse, J. I. (ur.). *Constructing the Social*. Newbury Park, London, New Delhi: SAGE.
- Morgan, D. H. J. 1996. *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity Press.
- . 1999. »Risk and Family Practices: Accounting for Change and Fluidity in Family Life«. V: Silva, E. B., Smart, C. (ur.). *The New Family?* London, Thousand Oaks, New delhi: SAGE.
- Phillips, J. 1998. »Paid Work and Care of Older People. A UK Perspective«. V: Drew, E. et al. (ur.). *Women, Work and the Family In Europe*. London, New York: Routledge.
- Recent demographic developments in Europe 2001*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- »Resolucija o temeljih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji«. 1993. Ur. L. št. 40 - 17. 7. 1993.
- Sevenhuijsen, S. 1998. *Citizenship and the Ethics of Care: Feminist Considerations ob Justice, Morality and Politics*. London, New York: Routledge.
- Sevenhuijsen, S., Hoek, M. 2000. »Family Politics and the Ethics of Care. On the Normative Dimension of Dutch Family Policies«. Pri-spevek za SPA konferenco, London, julij 2000.
- Silva, E. B., Smart, C. 1999. »The 'New' Practices and Politics of Family Life«. V: Silva, E. B., Smart, C. (ur.). *The New Family?*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Švab, A. 2001. *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Tronto, J. C. 1993. *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York, London: Routledge.

SKRB V SLOVENSKI ZDRAVSTVENI NEGI: NEKATERE OVIRE ZA KOGNITIVNO, REFLEKSIVNO IN MORALNO PRAKSO

MAJDA PAHOR

UVOD

Delo medicinskih sester je po eni strani čisto vsakdanje, navadno, po drugi pa si marsikdo ne more niti predstavljati, da bi ga opravljal. Kako lahko medicinske sestre prenašajo bolečino, umazanijo, smrad, trpljenje, smrt tistih, za katere skrbijo? Kje dobijo moč, da to prene-sejo? Zakaj to delajo? Kaj pravzaprav delajo? In kakšno »prtljago« potrebujejo za potovanja po »pokrajinah skrbi« (McKie, Gregory, Bowlby 2002)? Ta vprašanja sem si začela postavljati, ko sem pričela predavati sociologijo zdravja in bolezni študentom zdravstvene nege na Univerzi v Ljubljani. Bila sem tudi vključena v projekt razvoja prvega univerzitetnega programa za medicinske sestre. Kot sociologinja sem v izobraževanje zdravstvenih delavcev stopila oprem-ljena z »velikimi zgodbami« in abstraktnimi koncepti moderne, ki so opredeljevali mojo profesionalno izobrazbo. Vendar sem kmalu ugo-tovila, da te perspektive ne zadostujejo za razumevanje in podpi-ranje različnih plasti procesov, ki potekajo v okviru zdravstvene nege.

Namen tega prispevka je torej, da pogledamo še drugam in upora-bimo koncept etike skrbi (Sevenhuijsen) in koncept dvojnosti sveta življenja in sistema (Habermas) kot teoretsko ozadje, s katerim si lahko pomagamo, ko poskušamo pojasniti, kakšen je danes položaj zdravstvene nege v Sloveniji, in na osnovi tega analiziramo nekatere procese v izobraževanju za zdravstveno nego v devetdesetih letih 20. stoletja v Sloveniji.

Vodilna misel prispevka je, da zdravstvena nega v Sloveniji ne more razviti svojih zmožnosti za izboljšanje kakovosti zdravstvene-ga dela, vključujoč etiko skrbi, ker ji ni dovoljena refleksija svoje lastne prakse zaradi, med drugim, odsotnosti raziskovalnega dela na tem področju. Prevladujoča paradigma v zdravstvenem varstvu

je biomedicinska. Raziskovanje skrbstvenih in zdravstvenonegovalnih vidikov zdravstvenega varstva ni mogoče tudi zato, ker medicinske sestre nimajo možnosti, da bi si pridobile metodološko znanje, ki ga da univerzitetno izobraževanje.

Besedilo je organizirano v dveh poglavjih. V prvem obravnavamo paradoks zdravstvenega dela kot v bistvu zasebne in medosebne dejavnosti, ki pa se je zaradi modernizacije v veliki meri preselila v javni sektor in se tam organizirala podobno kot industrijska proizvodnja. Ta proces je mogoče komentirati z uporabo Habermasove teorije dvojnosti družbenega prostora in iz perspektive etike skrbi.

V drugem poglavju se ukvarjamo s tem, kakšen pomen ima izobraževanje za zdravstveno nego, ko gre za »prtljago«, ki jo medicinske sestre potrebujejo za svoja potovanja po »pokrajinah skrbi«, kjer si prizadevajo za blaginjo pacientov. Izobraževanje za zdravstveno nego lahko namreč pripelje k temu, da zdravstvena nega poteka kot hierarhična in tehnična dejavnost, po drugi strani pa lahko spodbuja sposobnost za svobodno in enakopravno razpravo, ki omogoča medicinskim sestram, da artikulirajo tudi skrbstvene vidike zdravstvenega dela.

TEORETSKE PERSPEKTIVE

PARADOKS POKLICNEGA ZDRAVSTVENEGA DELA: ZASEBNO IN JAVNO

Posledica prenosa skrbstvene dejavnosti iz družine in lokalne skupnosti v institucije je, da tudi zdravstveno varstvo zajema čedalje več nekoč zasebnih, osebnih in čustvenih vidikov: ti zdaj stopajo v sfero družbenega in racionalnega. Skrb za bolne in pomoči potrebne namreč izvirno poteka v neposrednih stikih med ljudmi v tistem delu družbenega prostora, ki ga Habermas (1997) imenuje *svet življenja*. Ta je skupen članom skupnosti in se nanaša na predrefleksivne oblike predpostavk, prepričanaj in odnosov, ki delujejo kot osnova eksplicitne komunikacije. Je simbolni prostor, v katerem se kultura, družbena integracija in osebnost razvijajo in reproducirajo. Svetu življenja stoji nasproti *sistem*, ki omogoča bolj materialno kot simbolično reprodukcijo. Družbeni sistemi, zlasti tržna ekonomija in država, ubogajo funkcionalne imperativne in delujejo kot formalno organizirani sistemi akcije, zasnovane na denarju in moči. V svetu življenja se odvija komunikativno delovanje, v socialnih sistemih pa ciljno-racionalno.

Ta dva dela družbenega prostora sta povezana, ni pa ju mogoče reducirati drug na drugega, saj imata različno notranjo logiko. Sistemska racionalizacija pelje k povečanju diferenciacije in kompleksnosti (ekspanzija trgov in politične ter administrativne organizacije), racionalizacija sveta življenja pa k povečanju smisla komunikacijske akcije in h komunikacijski racionalizaciji. Iz tega izhaja »*paradoks racionalnosti*« – življenjska racionalizacija se v sistemu osamosvoji in prevlada, sčasoma sistem instrumentalizira življenje in celo grozi, da ga bo uničil. Sistemska racionalizacija grozi s kolonizacijo življenja. Po Habermasu to sicer ni samo po sebi nujno, se pa to danes dogaja: tržna ekonomija in moderna birokratska država dajeta prednost vrednostnemu sistemu znanosti, in sicer zaradi funkcij moči in nadzora, zato je znanstveno-tehnološka racionalnost prevladala nad drugimi vrednostnimi sferami, recimo skrbjo. Taka primera sta tudi institucionalizacija in birokratizacija zdravstva.

DVOJNOST DRUŽBENEGA PROSTORA PO HABERMASU

SVET ŽIVLJENJA	SISTEM
(re)produkcija ljudi - rojevanje, nega, socializacija, skrb za nemočne, prenos kulture, razvoj osebnosti	produkcija stvari - trg, ekonomija, država
neformalna organiziranost	formalna organiziranost
temeljno gibalno je preživetje	temeljno gibalno sta moč in denar
racionalizacija na tem področju pomeni iskanje smisla teh dejanj, z njihovo formalizacijo in organizacijo pa jih preselimo v sistem	tu racionalizacija pomeni rast in ekspanzijo proizvodnje, moči in dobička selitev skrbi v sistem pomeni nova pravila igre
PARADOKS RACIONALNOSTI rešiti ga je mogoče z uporabo razuma v korist vseh na temelju svobodne in enakopravne razprave	

Prirejeno po Habermas 1997; Scambler 1987.

Del tega procesa je, da je medicinsko znanje koloniziralo svet življenja (Scambler, 1987). Medicinsko znanje temelji na *formalnem* znanju, ki se razlikuje od rutinskega vsakdanjega znanja in neformalnega specializiranega znanja. Zasnovano je v »svetem« znanju in besedilih, znanih samo nekaterim. To znanje se kaže v neobičajnih in večini nerazumljivih izrazih, tudi tehnike diskurza so neposvečenim nerazumljive. Formalno znanje se poleg medicine najizraziteje kaže v tehnologiji pa tudi v pravu, upravi, ekonomiji, skratka, v vseh institucijah modernega sveta. Povezano je z vzponom racionalno-legalne birokracije moderne države. Še bolj pa je povezano s hitrim vzponom moderne znanosti in uporabo znanstvenih metod za reševanje tehničnih in družbenih problemov (Habermas 1997).

SKRB KOT ELEMENT DRŽAVLJANSTVA:
ALI LAHKO SKRB PREŽIVI V »SISTEMU«?
(ZDRAVSTVENA NEGA KOT PRIMER SISTEMSKE
PODREDITVE SVETA ŽIVLJENJA)

Vzpon formalnega znanja je zlasti po drugi svetovni vojni v mnogočem omejil razvoj demokracije. Taka vloga formalnega znanja pa ni nujna – tehnologija in znanost ovirata demokracijo le, kadar ju uporabljamo kot ideologijo, kadar z njima upravičujemo odločitve in dejanja, ki niso tehnična ali znanstvena. V teh primerih sta tehnologija in znanost politično učinkovita legitimacija nedemokratskega odločanja. Politične odločitve tako niso stvar javne razprave, ker obveljajo za »tehnične« odločitve, kjer je najboljša samo ena rešitev, in to lahko najdejo le strokovnjaki.

Na drugi strani pa racionalizacija sveta življenja omogoča kritično prisvojitve tega, kar je prej veljalo za dano, in spodbuja objektivne možnosti za pravi racionalni konsenz – racionalno uravnavanje življenja, ki temelji na *svobodni in enakopravni razpravi*, ne pa na sili. Za racionalizacijo sveta življenja je pomembna emancipacijska dimenzija znanja in v zvezi s tem družbeni pogoji za odprt, demokratičen dialog. Samo neomejena razprava daje možnosti za razvoj samoreflektiranega kritičnega znanja in zavedanja. Emancipacijski spoznavni interes (družboslovne vede) poskuša pokazati in kritizirati politične okoliščine, ki deformirajo človekovo komunikacijo in naredijo znanje nezanesljivo in nenatančno (Habermas 1976; 1997).

Korak k uskladitvi življenjske in sistemske racionalnosti omogoča kritična teorija družbe. Po Habermasu je funkcija kritične teorije družbe prav to, da eksponira nezavedno ali skrito izvajanje moči ali dominacije, kjer je skrb kot vrednota podrejena. Marginalizacija skrbi pomeni zmanjšanje kakovosti življenja. Ali se lahko skrb umešti v središče politične presoje in kolektivne akcije (Sevenhuijsen 2002)? Etika skrbi se distancira od individualizma in temelji na ideji medsebojne odvisnosti in odnosnosti. Skrb je razumljena kot proces in praksa: »... vrsta dejavnosti, ki vključuje vse, kar delamo za ohranjanje, razvoj in obnavljanje našega 'sveta' zato, da bomo v njem živeli kar najboljše. Ta svet vključuje naša telesa, nas same in naše okolje, kar vse poskušamo preplesti v kompleksno mrežo, ki podpira življenje« (Tronto 1993).

Etika skrbi (Sevenhuijsen 1998) kot tradicionalen element sveta življenja in kot domena žensk in ženskih poklicev v zdravstvu se v poznomoderni družbi spreminja v politično kategorijo. Kakovost življenja postaja cilj sam po sebi in zdravje sredstvo za kakovostno življenje, ne pa le sredstvo za funkcioniranje posameznikov v interesu družbene strukture. Skrb v odnosu do drugih ljudi in do okolja je pogoj za obstoj družbe. Tako kot so viri človekovega bivanja in delovanja npr. denar, vpliv, znanje in sposobnosti, je to prav gotovo tudi skrb. Vendar je ta vidik, tudi zaradi majhne družbene moči njegovih nosilk in nosilcev, pogosto prezrt, neviden in neslišan.

To je vprašanje politike in etike raziskovanja zdravstvenega dela. Znanstveno raziskovanje zdravstvene nege lahko omogoči, da začnemo misliti skrb kot kognitivno, reflektirano in moralno prakso. To pomeni, da jo je treba empirično raziskati in izsledke objaviti, jo narediti vidno, da bo postala politično tako pomembna, da bomo skozi razumevanje in presojo javne zadeve. Skrbna presoja javnih zadev je v demokratični družbi državljanska pravica. In skrbna presoja je presoja s skrbjo, je prepoznavanje ranljivosti sebe, drugih in okolja, in naklonjeno ravnanje (Sevenhuijsen 1998).

SKRB V ZDRAVSTVENI NEGI

ZDRAVSTVENA NEGA

Zdravstvena nega je tipičen primer sistemske podreditve sveta življenja. Njena vsebina je pomoč ljudem s težavami pri vsakdanjih življe-

njskih dejavnostih, kot so hranjenje, umivanje, oblačenje, izločanje ipd., ki jih zdrav človek lahko opravlja sam. Čeprav gre za pomoč pri vitalnih dejavnostih, ki omogočajo obstoj človeka, pa ima v institucionaliziranem zdravstvenem varstvu zdravstvena nega v delitvi dela podrejen položaj, in s tem pridejo v podrejen položaj tudi njene izvajalke.

Ena od strukturnih osi moči je tudi spol: medicinske sestre so pretežno ženske, njihova podrejenost se kaže v različnih oblikah (Sevenhuijsen 2002):

- Konstrukcija drugosti

Medicinske sestre so pogosto opisane kot »druge« v sistemu zdravstvenega varstva. Redko se jih omenja (čeprav v zadnjih letih ne več tako zelo redko kot pred desetletjem), ampak ponavadi padejo pod »ostale zdravstvene delavce«, »osebje« ali »medicinsko osebje«. Dober primer tega odnosa do medicinskih sester je naslov poglavja v učbeniku splošne medicine, ki je takle: »Zdravnik in njegova (*sic*) medicinska sestra« (Švab 1992).

- Dostop do sredstev za komunikacijo in interpretacijo

V času izobraževanja imajo medicinske sestre malo možnosti za razvoj komunikacijskih spretnosti, razen na individualni ravni. Imajo malo izkušenj z javnim nastopanjem, dokazovanjem in razpravljanjem. Pri delu imajo zelo omejeno pravico do posredovanja informacij pacientom in sorodnikom, in pogosto se odločijo, da ne bodo posredovale niti takih informacij, ki izhajajo iz njihovega področja dela.

- Dostop do virov moči in sprejemanja odločitev

V večini zdravstvenih ustanov v Sloveniji zdravniki odločajo, kdo bo vodil zdravstveno nego. Medicinske sestre imajo relativno malo besede pri načrtovanju svojega dela, izbiranju opreme in pripomočkov in so redko na vodilnih položajih v zdravstvenih zavodih. Tak položaj spodbuja kulturo privilegirane neodgovornosti: če medicinske sestre ne načrtujejo same svojega dela, niso odgovorne zanj in jim ni treba razmišljati o njem.

- Marginalizacija in stereotipizacija

Vztrajno se ohranjajo stereotipi medicinskih sester kot »prenašalk nočnih posod«, stereotip medicinskih sester kot »spogledljivk«, »zmajev« ali »pridnih-a-ne-preveč-pametnih« žensk (Pahor 1997).

IZOBRAŽEVANJE ZA ZDRAVSTVENO NEGO:
ALI DAJE ŠTUDENTOM ARGUMENTE ZA SKRB?
ALI JIM DAJE MOČ ZA POMOČ?

EVROPA

Tradicionalno izobraževanje za zdravstveno nego je bilo v funkciji industrializacije skrbi za bolne, ki je vplivala na organizacijo bolnišnic kot industrijskih obratov. Medicinske sestre so izobraževali (ali bolje, usposabljali) kot pomožne delavke, ki izvršujejo zdravnikova navodila (Dingwall et al. 1991). Tipičen princip šol za medicinske sestre v Evropi do druge polovice 20. stoletja, ponekod pa še dlje, je bil, da je »praksa več kot teorija«, zlasti v smislu, da je ohranjanje obstoječega pomembnejše kot iskanje novih možnosti. Drugi princip je izhajal iz pomočniške vloge medicinskih sester in se je kazal v prepričanju, da je pomembno vedeti, *kako* nekaj narediš, ne pa *zakaj*. Take šole so seveda zagotavljale množično produkcijo vodljive delovne sile. V spominih mnogih medicinskih sester so zato šole ostale kot »šole uboganja«, ki so temeljile na spoštovanju avtoritete kot osnovni vrednoti. Študentk niso usposabljale za samostojno in kritično uporabo znanja niti za proizvodnjo znanja z raziskovanjem.

Konec 20. stoletja pa so se stvari močno spremenile. Razvoj izobraževanja od vajeniškega usposabljanja do univerzitetnega študija zdravstvene nege, ki je mogoč v večini evropskih držav, je rezultat več dejavnikov. Po eni strani je posledica prizadevanja poklicne elite za profesionalizacijo dejavnosti, po drugi pa tudi rezultat družbenih trendov splošnega zviševanja izobrazbene ravni v 60. in 70. letih, ko so dokazali, da izobrazba ugodno vpliva na gospodarski razvoj. V nekaterih zahodnoevropskih državah so na ta razvoj vplivala tudi ženska gibanja.

Kljub tem splošnim trendom pa je bil konkreten vzorec oblikovanja univerzitetnega študija za zdravstveno nego v raznih evropskih državah praviloma rezultat osebnega prizadevanja. Zgodbe o začetkih so si zelo podobne. Ob koncu 50. ali v začetku 60. let je prišla izjemna posameznica, pri kateri socializacija v »šoli uboganja« ni uspela in si je želela pridobiti več znanja. Vpisala se je na univerzo, praviloma na katero od družboslovnih fakultet, največkrat na psihologijo, sociologijo ali filozofijo, a ob tem ohranila svojo identiteto medicinske sestre. Ko je diplomirala in pozneje magistrirala in

doktorirala ter se uveljavila kot znanstvenica, je podpirala mlajše kolegice in jim pomagala, da so dosegle višje naslove, jim kot mentorica omogočila, da so raziskovale svoje poklicno področje in tako oblikovale novo akademsko polje. Ščasoma so tako na univerzah nastali oddelki za zdravstveno nego in raziskovalni inštituti ter raziskovalne enote v večjih kliničnih centrih. Taka je bila zgodba predvsem v zahodni in severni Evropi, medtem ko so izjemne posameznice v srednji in vzhodni Evropi imele veliko manj možnosti za uveljavitev v veliko bolj patriarhalnem in rigidnem okolju.

Izobraževanje za zdravstveno nego na univerzitetni ravni pa v tem prehodnem obdobju povzroča tudi veliko problemov. Med njimi je prisoten tudi spopad med različnima kulturama teh dveh okolij. Na univerzi je poudarek predvsem na raziskovalnem delu, nato na pedagoškem in manj na organizacijskem, prevladuje visoka stopnja individualnosti in notranje motiviranosti raziskovalcev in učiteljev. Kultura šol za zdravstveno nego pa je bolj hierarhična, organizacijske in pedagoške naloge so v ospredju, organizacija je rigidnejša.

Učitelji in učiteljice zdravstvene nege dostikrat boleče doživljajo problem prehoda, zlasti tisti, ki so se izoblikovali v tradicionalnih šolah. Ker so sami »odrasli« v hierarhičnem, strogem okolju, imajo probleme z odprtostjo akademskih debat. Učitelj in učiteljica na tej stopnji naj bi bila koordinatorja študija, ne več predavatelja *ex cathedra*. Problem je tudi povezava s prakso – ali bi bile kombinirane zaposlitve (pol klinika, pol šola) rešitev? Učitelji in učiteljice imajo pomembno nalogo vzornikov. Ali se vedejo do študentov tako, kot si želijo, da bi se oni vedli do bolnikov, in omogočajo študentom, da »izkusijo skrb« zanje med študijem? Pomemben element poklicne socializacije »skrbstvenih poklicev« je namreč internalizacija skrbi kot vrednote.

SLOVENIJA

V Sloveniji smo začeli univerzitetni študijski program za zdravstveno nego pripravljati v sredini 80. let preteklega stoletja. Na začetku 90. let sem se vključila v projektno skupino, ki je ta program s podporo WHO in EU (projekt TEMPUS) oblikovala. Program je bil zasnovan na mednarodni ekspertizi in sodobnih študijskih metodah z aktivno in kritično vlogo študentov. Dobil je visoko ekspertno oceno takratnega Centra za razvoj univerze (Kroflič 1994), tri avtorice pa

nagrado Ministrstva za zdravstvo. Zasnovan je bil interdisciplinarno, z večjim poudarkom na humanističnih in družboslovnih vsebinah kot prejšnji višješolski programi, ki so bili pretežno biomedicinsko usmerjeni. Med letoma 1993 in 1996 so se vpisale štiri generacije višjih medicinskih sester, ki so s tem študijem prišle do univerzitetne diplome. Nato je bil vpis prekinjen in program od takrat ni več oživel. Formalen razlog za to je bila sprememba visokošolske zakonodaje, ki ni več omogočala kombinacije višješolskega in univerzitetnega študija. Ko pa je bil narejen študijski program po novih navodilih, je Univerza v Ljubljani prosila za mnenje Medicinsko fakulteto, in takrat je proces sprejemanja tega programa zastal. Očitno tudi ni bilo velikega interesa drugih vključenih, zato študij zdravstvene nege zdaj poteka le na visokostrokovni ravni z manj elementi refleksivnosti, kritičnosti in samostojnosti študentov, kakor jih je imel ukinjeni univerzitetni program.

Ko sem analizirala (Pahor 1997) proces razvoja, izvajanja in ukinitev univerzitetnega študija za medicinske sestre, sem ugotovila močan odpor do vzpostavljanja znanstvene osnove dejavnosti zdravstvene nege v slovenskem prostoru, do možnosti raziskovanja na tem področju in zastavljanju raziskovalnih vprašanj tudi o »care« in ne le o »cure« vidiku zdravljenja.

Zakaj in kdaj vprašanja o zdravstvenonegovalnih vidikih skrbi za pomoči potrebne postanejo raziskovalna vprašanja in s tem omogočijo sistematičen razmislek o njihovih pomenih? V 19. in 20. stoletju so se mnoge praktične dejavnosti, za katere je bilo prej značilno vajeniško usposabljanje, reorganizirale na temelju znanstvenega raziskovanja svojega področja in se oblikovale v vede, ki imajo mesto v akademski sferi: danes je normalno, da so tehnični, medicinski in pedagoški študiji na programu univerz. Zakaj se to ni zgodilo zdravstveni negi v Sloveniji?

Preveč preprosto bi bilo, če bi odgovorili, da medicinske sestre v Sloveniji pač niso razvile lastne teoretske baze in specifične metodologije, niti niso omogočile zadostnemu številu strokovnjakinj, da bi si pridobile najvišje akademske naslove, npr. na univerzah v tujini. Res je, da postsekundarno izobraževanje za zdravstveno nego obstaja že dobrih petdeset let (Višja šola za medicinske sestre v Ljubljani je pričela z delom leta 1951), a poteka ves čas v senci »velike sestre«, medicinske fakultete, ki je že večkrat jasno pokazala, kje so po

njenem mnenju meje izobrazbene ravni za zdravstveno nego, da bi ta še naprej lahko ohranjala sedanjo, zdravnikom podrejeno vlogo. To prepričanje se je usidrilo tudi v glavah mnogih pripadnic poklica. Kako se je ta čas stroka razvijala po svetu in kakšne potrebe po zdravstveni negi imajo slovenski bolniki, pa ni nikogar posebno zanimalo. Dejstvo je, da je pričakovana življenjska doba v Sloveniji za nekaj let krajša kot v Evropski uniji. Deloma na to res vpliva življenjski slog Slovencev, saj več kadimo, pijemo več alkohola, se bolj nezdravo hranimo in hitreje vozimo, kot je evropsko povprečje, a vsaj do neke mere je za to odgovoren tudi sistem zdravstvenega varstva. Za to je gotovo več razlogov, od katerih omenjam le enega, pa verjetno ne najmanj pomembnega: to je »neizkoriščenost« medicinskih sester in slaba komunikacija med zdravstvenimi delavci različnih strok, ter med zdravstvenimi delavci in pacienti.

SKLEP: ZAČARANI KROG PREMAJHNEGA ZNANJA IN PREMAJHNE MOČI

Razlogi za tako stanje so predvsem politične okoliščine, ki omejujejo svobodno razpravo. Te okoliščine je tudi na področju zdravstva treba razkriti in s tem pomagati pri odpravljanju deformirane komunikacije, ki temelji na odnosih moči. Kajti pozna moderna je tekoča, spreminjajoča družba (Bauman 2002). Stari koncepti dobivajo nove pomene, vse se spreminja hitreje, kakor se je v preteklosti. To velja tudi za procese alokacije in distribucije moči. Udeleženci v zdravstvenem varstvu zasedajo nove položaje z novimi značilnostmi. Verjetno največja sprememba je aktivnejša vloga uporabnikov zdravstvenega varstva in njihova pričakovanja, da bodo celovito obravnavani. Take obravnave obstoječi sistem zdravstvenega varstva ne more zagotoviti. Temelji namreč na hierarhični vertikalni strukturi, ki omejuje komunikacijo in razvoj znanja in spretnosti nižjih slojev v hierarhiji. Tako zdravstveno varstvo kot družba v celoti izgubljata zaradi prepočasnega razvoja poklicev, ki so jih nekoč imenovali »paramedicinski«. Brez upoštevanja skrbstvenih in zdravstvenonegovnih vidikov zdravstvenega dela znanje o tem področju ne more biti zanesljiv temelj za učinkovito dejavnost. Ko pa se družbeni odnosi dominacije transformirajo (racionalizirajo) v odnose sodelovanja, recimo v družbi, ki se imenuje demokratična, se v zdravstvu odprejo novi raziskovalni problemi. Po Habermasu (1997) bi jim lahko rekli problemi notranje racionalizacije sveta življenja z iz-

postavljanjem nevid(e)nega, z omogočanjem, da se sliši glas neslišanih, z refleksijo (še) nereflektiranega. Stopnja razvitosti raziskovanja zdravstvenonegovalnih problemov lahko torej deluje kot kazalec temeljnih, dejanskih, ne deklariranih vrednot in etičnih principov v družbi.

Zato nadaljnji razvoj raziskovanja v zdravstveni negi v Sloveniji ni odvisen le od teoretičnega in metodološkega razvoja stroke, števila pripadnic z akademskimi kvalifikacijami za raziskovalno delo in kakovosti njihovega raziskovanja ter znanstvene utemeljenosti njihovih publikacij. Še bolj kot od teh »notranjih« dejavnikov je odvisen od družbenih razmerij, političnih prioritet in uveljavljanja etike skrbi kot temeljne družbene vrednote. Vprašanje je, ali tiste skupine v slovenski družbi, ki imajo moč za odločanje, razumejo potencialni pomen znanstveno utemeljene zdravstvene nege za kakovostno življenje prebivalcev te države. Verjetneje je, da bodo morale pripadnice tega poklica same ali v povezavi s kar številnimi zavezniki uveljaviti spremembe v tej smeri. Zavezniki so lahko tudi teoretski koncepti, kakršen je etika skrbi, ki lahko z drugimi skrbstvenimi poklici vred odpre razpravo o nevidnih plasteh ohranjanja in vračanja zdravja.

REFERENCE

- Banks, B. E. C. 1995. »An uncompromising view of nurse education«. England. Guest editorial. *Nurs Educ. Today*. 15, 315–6.
- Bauman, Z. 2000. *The liquid modernity*. Malden: Polity Press, Blackwell.
- Dingwall, R. et al. 1991. *An introduction to the social history of nursing*. London: Routledge.
- Habermas, J. 1976. *Saznanje i interes*. Beograd: Nolit.
- . 1997. *The Theory of Communicative Action. Reason and the Rationalisation of Society*. London: Polity Press.
- Kroflič, R. »Načrtovanje kurikulumuma – študija primera«. *Novosti Centra za razvoj univerze* 5–6: 47–50.
- McKie, L., Gregory, S., Bowlby, S. 2002. »Shadow times: the temporal and spatial frameworks and experiences of caring and working«. *Sociology*, Vol. 36, issue 4, November 2002.
- Pahor, M. 1988. *Nekateri razvojni procesi osamosvajanja in povezo- vanja v zdravstvu*. Magistrska naloga. Ljubljana: FSPN.

- Pahor, M. 1997. *Spremembe stališč in vrednot pri študentih zdravstvene vzgoje*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Scambler, G. 1987. »Habermas and the power of medical expertise«. V: Scambler, G. (ed.). *Sociological theory and medical sociology*. London: Tavistock Publications.
- Sevenhuijsen, S. 1998. *Citizenship and the Ethics of Care. Feminist considerations on justice, morality and politics*. London: Routledge.
- . 2002. *Citizenship and the Ethics of Care*. Ljubljana: Mirovni inštitut. Fotokopije prosojnic.
- Švab, I. 1992. »Zdravnik splošne medicine in njegova medicinska sestra«. V: Voljč B., Košir T., Švab I., Urlep F. *Splošna medicina. Načela in tehnike*. Ljubljana: Sekcija splošne medicine Zveze zdravniških društev.
- Tronto, J. C. 1993. *Moral Boundaries: a political argument for an ethic of care*. New York, London: Routledge.
- Turner, B. S. 1995. *Medical Power and Social Knowledge*. London: Sage publications.
- Zdravje v Sloveniji*. 1999. Ljubljana: Ministrstvo za zdravje RS in Inštitut za varovanje zdravja RS.

»LJUBO DOMA, KDOR GA IMA!« ANALIZA PREDLOGA NOVEGA STANOVANJSKEGA ZAKONA SKOZI LEČE ETIKE SKRBI

RUŽICA BOŠKIČ

UVOD

Stanovanje je ena najpomembnejših sestavin človekovega vsakdanjega življenja. Stanovanje pa ni pomembno samo za posameznika ali posameznico, marveč je pomembno tudi za državo. Zato država s stanovanjsko politiko vpliva na stanovanjsko področje. Stanovanjska politika je oblika javnega poseganja na stanovanjsko področje (Mandič 1996, 13). Z izvajanjem stanovanjske politike lahko država ureničuje cilje stanovanjske politike na dva načina. Prvi način je izvajanje politike po lastni javni mreži države in se imenuje oskrbovalni (*providing*) tip. Drugi način je prepuščanje izvedbe drugim akterjem, pri čemer država zagotavlja organizacijske, finančne in zakonske okvire. Ta tip se imenuje strategija usposabljanja/omogočanja (*enabling*) (Mandič 1999, 149). Srna Mandič (1996) navaja, da se od sedemdesetih let 20. stoletja naprej vse bolj uveljavlja strategija omogočanja. Strategija omogočanja je tudi eksplicitno opredeljena v slovenskem Nacionalnem stanovanjskem programu (NPSta 2000).

V Ustavu RS je stanovanje omenjeno v dveh členih. Najprej v poglavju o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah, kjer je v 36. členu opredeljena nedotakljivost stanovanja. V tretjem poglavju »Gospodarska in socialna razmerja« je v 78. členu opredeljeno, da »država ustvarja možnosti, da si državljani in državljanke lahko pridobijo primerno stanovanje« (Ustava RS 1991). Slovenija je v samostojni državi dobila prvi stanovanjski zakon leta 1991. Zgodovinski okviri sprejema stanovanjskega zakona so bili specifični, zato so tudi pomembno vplivali na teme, ki so bile v zakonu podrobneje obravnavane. Najpomembnejša tema tistega obdobja je bila namreč lastninjenje stanovanj in denacionalizacija, s čimer naj bi popravili pretekle krivice. Dejstvo je, da zaradi družbenih sprememb in prob-

lemov, ki so se pokazali od sprejema stanovanjskega zakona leta 1991, Slovenija potrebuje nov stanovanjski zakon.

Država torej nakazuje usmeritve stanovanjske politike deloma že v samem najvišjem zakonodajnem aktu, podrobneje pa v nacionalnem programu in stanovanjskem zakonu. Glede na to, da naj bi država ustvarjala možnosti, da si lahko državljani pridobijo primerno stanovanje, moramo pogledati, po katerih kazalcih lahko ocenjujemo možnosti dostopa do stanovanj. Tosics in Erdosi (2001, 11) navajata tele kazalce:

- primerno stanovanje in minimalno zadovoljivo stanovanje;
- vse oblike izključenosti in diskriminacije na stanovanjskem področju in njihovo pogostost;
- ranljive skupine;
- število ljudi, ki spadajo v skupine ranljivih ljudi;

V tekstu si pri analizi osnutka novega stanovanjskega zakona pomagam s prvimi tremi kriteriji.

Pričujoča analiza se nanaša na predlog novega stanovanjskega zakona, ker je zakon osnova za konkretno delovanje na stanovanjskem področju in je hkrati odslikava vrednotne usmeritve njegovih snovalcev in ozračja v družbi. V tekstu primerjam predlog zakona z obstoječo zakonodajo in drugimi dokumenti na stanovanjskem področju, ker skupaj predstavljajo stanovanjsko politiko Slovenije.

Kljub temu, da Tosics in Erdosi stanovanjske politike ne analizirata skozi optiko etike skrbi, pa so zgornji indikatorji skladni z njo. Ker je prispevek pisan *skozi leče etike skrbi*, nas zanimajo tudi samo umevnosti, torej zapisane stvari, ki naj bi bile tako jasne, da ne potrebujejo dodatne opredelitve in pojasnil. Pomembni so tudi tisti momenti, ki so v predlogu zakona izpuščeni, ali pa jih nikoli ni bilo. Upam, da se bo dalo s pričujočo analizo pokazati tudi na vrednotne usmeritve piscev in na morebitne diskriminacije ter izključenosti, ki lahko nastanejo po sprejemu zakona.

SPLOŠNE ZNAČILNOSTI PREDLOGA NOVEGA STANOVANJSKEGA ZAKONA

Iz evidenčnih podatkov lahko razberemo, da je predlagatelj novega stanovanjskega zakona vlada RS. V prvo obravnavo v državni zbor

je bil predložen 12. 8. 2002, že prej pa je bil tekst predloga objavljen na vladnih spletnih straneh. Kot razloge, zakaj je potrebno sprejeti nov zakon, navajajo izpolnjenost ciljev sedaj veljavnega zakona (lastninjenje in privatizacija stanovanj), številne razveljavitve, ki jih je dosodilo Ustavno sodišče RS, tri spremembe zakona in spremembe zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o socialnem varstvu ter nove probleme, ki so se pokazali po sprejetju zakona leta 1991 in katerih reševanje potrebuje državno regulacijo. To so tudi razlogi, za predlagane ukrepe v predlogu zakona kot so, denimo, podrobnejša opredelitev obveznosti pri upravljanju večstanovanjskih hiš, podrobnejša opredelitev pristojnosti stanovanjskega inšpektorja in podobno.

Sistemska načela predloga stanovanjskega zakona so po navedbi avtorjev in avtoric enaka tistim iz leta 1991. Ker pa sta lastninjenje in privatizacija v glavnem končana, so drugačni osrednji cilji. Predlog zakona opredeljuje enajst ciljev in načel, ki se večinoma nanašajo na opredelitev stanovanjskih stavb, oživljanje gradnje in sklada stanovanj, identifikacijskih oznak stavb in stanovanj zaradi vodenja registra, kataster stavb, upravljanje stavb in podobno. Nič ni napisano o tem, da bi bil, na primer, cilj tega zakona zagotovitev primerne stanovanja za prebivalce.

Če si ogledamo, kateri subjekti so omenjeni v ciljih in načelih, ugotovimo, da najemniki kot subjekti niso omenjeni nikjer, dvakrat pa so navedeni lastniki (kupci), iz česar bi lahko sklepali, da daje Slovenija prednost lastništvu pred najemom.

Predlog je v skladu s poslovníkom državnega zbora pisan tako, da se ves tekst predloga nanaša na oba spola. Pri prvi opredelitvi subjektov sta povsod navedeni ženska in moška oblika, na primer: »lastnik ali lastnica (v nadaljevanju: lastnik)« in podobno.

Ko obravnavamo cilje stanovanjske politike, nam pomaga če poznamo tri razsežnosti stanovanja (Mandič 1996); to nam namreč omogoča primerjavo med razsežnostmi in cilji ter načeli, ki so zapisani v predlogu novega zakona:

- urbanistično-gradbena razsežnost (stanovanje kot fizični predmet in grajena struktura, prostorska lokacija);
- gospodarska razsežnost (del gospodarstva in gospodarskih panog);
- socialno-politična razsežnost (stanovanje kot del socialne politike).

Lahko ugotovimo, da se cilji in načela predloga stanovanjskega

zakona v veliki meri nanašajo na prvi dve razsežnosti stanovanja: urbanistično-gradbeno in gospodarsko. V socialnopolitično razsežnost¹ bi lahko uvrstili cilja poenostavitve in poenotenje neprofitnih najemnin na stroškovni ravni in izpopolnitev sistema socialnih korektivov na stanovanjskem področju.

PRIMERNO STANOVANJE IN MINIMALNO ZADOVOLJIVO STANOVANJE

Po Tosicsu in Erdosiju (2001) je torej eden izmed pomembnih kazalcev za oceno dostopa do stanovanj opredelitev primerne stanovanja in minimalnega stanovanja. Primerno stanovanje je pomembno z vidika kakovostnega bivanja, minimalno zadovoljivo stanovanje pa naj bi opredeljevalo najnižje še sprejemljive pogoje za bivanje. Zato je pomembno, da si pogledamo, kako sta ta dva koncepta operacionalizirana v predlogu novega zakona.

V sedanjem stanovanjskem zakonu je primerno stanovanje opredeljeno kot »tisto stanovanje, ki ima poleg dnevne sobe, kuhinje, sanitarnih prostorov in predsobe še toliko spalnega prostora, da zadošča stanovanjskim potrebam lastnika oziroma najemnika in njegovih ožjih družinskih članov, če živijo z lastnikom oziroma najemnikom v skupnem gospodinjstvu« (SZ 1991, 5. člen). Po predlogu novega stanovanjskega zakona pa je opredelitev drugačna. Primerno stanovanje je tisto, ki »izpolnjuje tehnične in druge pogoje za graditev stanovanj in odgovarja površinskim normativom glede na socialno stanje najemnika« (predlog SZ - 2, 25. 7. 2002). Opazimo torej, da se je spremenil fokus opredelitve. Opredelitev primerne stanovanja se v sedanjem zakonu nanaša na stanovalca, medtem ko se opredelitev v predlogu novega zakona navezuje na tehnične in druge pogoje gradnje. V predlogu novega stanovanjskega zakona se površina primerne stanovanja razlikuje glede na socialni položaj najemnika, kar prevedeno v prakso pomeni, da je za bogatejše ljudi primerne večje stanovanje kakor za revnejše ljudi.

Srna Mandič (1996, 69) navaja, da je za Slovenijo veljal kot minimalno sprejemljiv standard tisto bivališče, »ki ima eno sobo manj od primerne in se dnevna soba uporablja kot spalnica za eno osebo«.

¹ Tu mislimo predvsem na socialno razsežnost, saj je lastnina (kupci, lastniki) poleg gospodarske teme v Sloveniji tudi pomembna politična tema, predvsem z vidika posesti lastnine.

Avtorica nadalje v istem delu na podlagi raziskave *Med lokalnimi potrebami in zmožnostmi nove politike – ljubljanska stanovanjska anketa 1993* ugotavlja, da glavni problem dnevne sobe pri iskalcih stanovanj pri Stanovanjskem skladu ljubljanskih občin sploh ni bil to, da se dnevna soba uporablja tudi za spanje, ampak to, da dnevne sobe sploh ni bilo (Mandič 1996, 169). V predlogu novega stanovanjskega zakona ne najdemo nobene opredelitve minimalnega zadovoljivega stanovanja, verjetno pa stara opredelitev ne bo več ustrezala, ker je vezana na število sob in ne na površinske normative glede na socialno stanje najemnika.

RANLJIVE SKUPINE

Pojem ranljive skupine na stanovanjskem področju označuje tiste družbene skupine, za katere država meni, »da imajo v primerjavi z drugimi skupinami manj virov, kot so na primer denar, informacije, zveze in različne veščine, in so zato slabše opremljene za tržno tekmo za omenjene dobrine ter prikrajšane že v izhodiščnem položaju« (Mandič 1999, 5). Eden od poglobitnih problemov stanovanjskega področja v Sloveniji pa je premajhen sklad cenovno dosegljivih stanovanj, kar prebivalcem otežuje, da bi prišli do primerne stanovanja. Poleg tega je stanovanje zelo draga dobrina, za katero je treba nameniti velik del dohodka gospodinjstva, zato bi lahko rekli, da je, vsaj kar zadeva stanovanjsko področje, večina slovenske populacije ranljiva.

Ranljivim skupinam so v sedanjem stanovanjskem zakonu (SZ 1991) namenjena predvsem socialna stanovanja. Prednost pri pridobitvi socialnega stanovanja imajo tele (po zakonu opredeljene kot ranljive) skupine: družine z več otroki, družine z manjšim številom zaposlenih, mlade družine, invalidi in družine z invalidnim članom, po vrsti invalidnosti in obsegu prizadetosti invalida.

Po predlogu novega stanovanjskega zakona med opredelitvijo najemnih stanovanj ni več socialnega najemnega stanovanja, kar predlagatelji pojasnijo tako, »da se tudi do sedaj socialna in neprofitna stanovanja niso razlikovala po kvaliteti gradnje ali opremljenosti, temveč le po upravičencih, za katere so bila namenjena« (predlog SZ – 2, 25. 7. 2002). Slovenski stanovanjski zakon ločuje socialno in neprofitno stanovanje. Socialna stanovanja so namenje-

na socialnim upravičencem. Neprofitno stanovanje pa je tisto, ki ga zgradi neprofitna organizacija in z oddajanjem ne pridobiva značnega dobička² (SZ 1991). V praksi je ločevanje na socialno in neprofitno stanovanje lahko pomenilo, da je upravičenec presegel cenzus in izgubil status upravičenca za socialno stanovanje, če se mu je dohodek povečal za, na primer, 1000 SIT, kljub temu, da se mu realno kupna moč ni povečala (Mandič 1996, 155). Ko (če) bo predlog zakona sprejet, bo občina, država, javni stanovanjski sklad ali neprofitna stanovanjska organizacija v posameznem razpisu določila mejo dohodka, v okviru katere bo dodelila stanovanje in opredelila površinske kriterije glede na število oseb, ki bodo živele v skupnem gospodinjstvu. Upravičenci do socialnih storitev s povišanjem dohodka za 1000 SIT ne bodo izgubili pravice prebivanja v neprofitnem stanovanju, le prejeti dodatek za stanovanje bo na novo usklajen.

Upravičenci bodo morali izpolnjevati splošne pogoje, na primer, dobiti potrdilo da prosilec ali njegov zakonec oziroma izvenzakonski partner ni lastnik stanovanja ali stanovanjske hiše oziroma najemnik neprofitnega stanovanja, ali pa lastnik kakšne premičnine, ki presega določeno vrednost. Med splošne pogoje sodi tudi ocena stanovanjskih in socialnih razmer prosilca.

Eden izmed splošnih pogojev je tudi slovensko državljanstvo, kar je huda oblika izključevanja beguncev. Po drugi strani pa je zaradi usklajevanja slovenske zakonodaje z evropsko v predlogu stanovanjskega zakona navedeno, da morajo biti pravice državljanov držav članic EU izenačene s pravicami državljanov Republike Slovenije pri pridobitvi socialnega in neprofitnega stanovanja, za kar se sicer zahteva državljanstvo Republike Slovenije. Čeprav gre za prilaganje zakonodaje EU, je malo verjetno, da se bodo v Slovenijo priseljevali revni državljanji držav članic EU in pri nas prosili za neprofitna stanovanja. Verjetno bodo več pomoči pri zagotavljanju stanovanja potrebovali migranti iz manj razvitih držav, ki niso članice EU in ki bi si želeli ostati v Sloveniji.

² Seveda je pomembno, kako v praksi opredelimo »znatni dobiček«. Hkrati se zastavlja tudi vprašanje, ali bodo po sprejemu novega zakona neprofitne najemnine resnično neprofitne. Če pogledamo, kaj vse vključujejo elementi neprofitne najemnine v predlogu novega stanovanjskega zakona, je to lahko vprašljivo.

Tako kot je v stanovanjski politiki običajno, so tudi v predlogu zakona opredeljene skupine, ki bodo imele pri pridobivanju neprofitnega stanovanja prednost kot ranljive skupine prebivalstva. V predlogu novega zakona so kot take navedene družine z več otroki, družine z manjšim številom zaposlenih, mladi in mlade družine, invalidi in družine z invalidnim članom in državljani z daljšo delovno dobo, ki so brez stanovanja ali pa so podnajemniki ter prosilci, ki so glede na poklic ali dejavnost, katero opravljajo, pomembni za posamezno lokalno skupnost, kar mora lokalna skupnost posebej opredeliti v razpisu (predlog SZ – 2, 25. 7. 2002, 91. člen). V predlogu stanovanjskega zakona ni več določila, da lahko upravičenec zaprosi za neprofitno stanovanje le v občini stalnega bivališča, kot velja sedaj za prosilce za socialna stanovanja. Če takih določil ne bo v posameznih razpisnih pogojih, lahko ta novost pomeni lažje kandidiranje na razpisih, na primer, za žrtve nasilja v partnerski zvezi (ki se hočejo ali morajo odseliti z območja stalnega bivališča) ali za druge posameznike in posameznice, ki bi se iz raznih razlogov radi preselili v drugo okolje.

Druga oblika pomoči ranljivim skupinam, v tem primeru upravičencem do storitev socialnega varstva, so subvencije za najemnine. O posledicah sprememb subvencioniranja najemnin bi lahko napisali poseben prispevek, tukaj pa naj opozorimo le na novost, da bodo pristojni organi občinske uprave v skladu z občinskim stanovanjskim programom lahko dodelili subvencijo tudi najemnikom v tržnih stanovanjih. To je vsekakor koristno, saj zaradi premajhnega sklada neprofitnih in (za zdaj še) socialnih stanovanj veliko upravičencev do pomoči živi v zasebnih najemnih stanovanjih in plačuje visoke najemnine.

IZKLJUČENOSTI IN DISKRIMINACIJE NA STANOVANJSKEM PODROČJU

Razlika med ranljivimi in izključenimi skupinami je v tem, da so ranljive skupine opredeljene v političnih dokumentih in zato družbene priznane kot potrebne posebne pomoči. Izključene skupine pa niso omenjene v političnih dokumentih in pogosto nimajo predstavnih skupin, ki bi zanje lobirale. V raziskavi, ki jo je Urbanistični inštitut opravil leta 2002 na območju Mestne občine Ljubljana, so avtorji in avtorice primerjali pogostost omenjanja različnih ranljivih

skupin v političnih dokumentih³ in ranljive skupine, kot so jih navedli v intervjujih v sedemnajstih različnih organizacijah, ki delujejo na področju stanovanjske politike.⁴ Ugotovili so, da se navedbe ranljivih skupin v političnih dokumentih in v organizacijah med seboj ne prekrivajo. »Skupine, ki jih organizacije najpogosteje percipirajo kot najbolj ranljive, so le redko omenjene v dokumentih – gre za skupine revnih, ljudi iz drugih etničnih skupin, ter za enostarševske družine, ki so jih v organizacijah pogosto naštevili, omenjeni pa so le v enem političnem dokumentu« (Sendi et al. 2002, 74). Sklepamo lahko, da usmeritev v političnih dokumentih ni v skladu z realno situacijo, s katero se srečujejo v organizacijah. Če domnevamo, da organizacije na terenu bolj poznajo konkretne probleme, lahko sklepamo, da so nekatere skupine izključene iz stanovanjskega zakona. Enako bi lahko rekli tudi za skupine, ki so navedene v predlogu novega stanovanjskega zakona in so enake kot tiste v obstoječem zakonu.

Avtorji in avtorice opažajo še eno zanimivo razhajanje v obratni smeri, in sicer, da so družine z večjim številom otrok in gospodinjstva v podnajemniških stanovanjih v dokumentih pogosto navedeni kot ranljive skupine, organizacije pa jih ne navajajo (Sendi et al. 2002). To seveda ne pomeni, da ranljive skupine, kot jih zaznavajo pisci političnih dokumentov, niso v težjem položaju pri reševanju stanovanjskega problema v primerjavi z ostalim prebivalstvom, ampak da so to skupine, ki so politično priznane kot ranljive in jim lahko na razne načine pomagajo do nastanitve ali stanovanja.

Nekatere diskriminacije v predlogu novega stanovanjskega zakona pa so posledica splošnih predsodkov v družbi in se ne nanašajo na nevidne skupine. Skrite so pod samoumevnimi izrazi in jih ob branju dokumentov zlahka prezremo. Eden izmed takih primerov so istospolna partnerstva. Pri tem je treba opozoriti, da je predlog zakona usklajen s celotno slovensko zakonodajo, ki istospolna partnerstva v celoti diskriminira s tem, da jih pravno sploh ne priznava. V sedaj veljavnem stanovanjskem zakonu so v 6. členu ožji družinski

³ Nacionalni stanovanjski program, Mestni stanovanjski program MOL, Redno letno poročilo varuha človekovih pravic, Letno poročilo MOP – Republiški stanovanjski inšpektor, Program boja proti revščini in socialni izključenosti (MDDSZ), Program SV do 2005 (MDDSZ).

⁴ Nekatere med njimi delujejo primarno na tem področju, druge pa se pri svojem delu srečujejo poleg ostalih tudi s stanovanjsko problematiko svojih uporabnikov in uporabnic storitev.

člani, ki se nanašajo na partnerstvo, opredeljeni takole: »Ožji družinski člani so po tem zakonu zakonec lastnika ali oseba, s katero lastnik živi v dalj časa trajajoči življenjski skupnosti ...« (SZ 1991). V času pisanja tega prispevka sta bila na spletni strani vlade RS objavljena dva predloga novega stanovanjskega zakona. V prvem predlogu, ki sem ga našla na spletni strani, je bilo opredeljeno, da se po novem stanovanjskem zakonu med ožje družinske člane štejejo »zakonec ali oseba, s katero lastnik (ali najemnik, op. p.) živi v več kot *dve* leti trajajoči življenjski skupnosti *moškega in ženske*« (Predlog SZ – 1, marec 2002). V drugem predlogu stanovanjskega zakona (Predlog SZ – 2, 25. 7. 2002) pa je opredeljeno, da so ožji družinski člani »zakonec ali oseba, s katero lastnik (ali najemnik, op. p.) živi *dalj časa* trajajoči življenjski skupnosti v skladu z zakonodajo o zakonski zvezi in družinskih razmerjih.«⁵ V 6. členu sedaj veljavnega Stanovanjskega zakona (SZ 1991) so družinski člani opredeljeni kot »zakonec ali oseba, s katero lastnik živi v dalj časa trajajoči zvezi«. To ne pomeni, da v sedanjem zakonu istospolni partnerji niso diskriminirani, ampak da istospolna partnerstva leta 1991 niso bila tako *pomembna* tema, da bi morali v zakonu sploh eksplicitno omeniti, kaj je *pravo partnerstvo* oziroma *prava družina*.

Posamezne določbe zakonov se nam same pogosto ne zdijo tako grozne, vendar pogledimo, kaj predlagane opredelitve družinskih članov pomenijo v praksi. V konkretnem primeru to pomeni, da lastniku ob smrti najemnika, ki je živel v zunajzakonski skupnosti z istospolnim partnerjem, ne bo treba skleniti najemne pogodbe z njegovim istospolnim partnerjem. Ta z zakonom ne bo zaščiten v smislu, da se mu ob smrti zakonca ali zunajzakonskega partnerja ne sme poslabšati stanovanjski položaj. Poleg tega konkretnega primera prihaja do več drugih problemov. Pri nabiranju točk po različnih razpisnih pogojih za pridobitev neprofitnega stanovanja, imajo ponavadi prednost družine, kamor pa istospolna partnerja z otrokom pri nas ne sodita. Istospolni partnerji so lahko uvrščeni na seznam kot dva posameznika ali posameznici, ali pa kot enostarševska družina in posameznik ali posameznica, s čimer je njihov izhodiščni položaj na seznamu slabši.

⁵ Tako opredelitev bi si lahko razložili tudi drugače – da ob spremembi Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih ne bi bilo potrebno spreminjati opredelitve ožjih družinskih članov v novem zakonu – vendar menim, da je opredelitev odraz miselnosti in ne odraz »gledanja v prihodnost«.

BREZDOMCI IN BREZDOMKE

Skupina, ki je predvsem v mestih fizično zelo navzoča, v političnih dokumentih pa najbolj nevidna, so brezdomci. Brezdomci in brezdomke so v vseh svetovnih listinah opredeljeni kot najbolj ranljiva skupina na področju stanovanja (Avramov 1999; Sendi et al. 2002). Njihovi problemi se namreč individualizirajo in večinoma nimajo predstaviških organizacij, ki bi zanje lobirale. V predlogu novega stanovanjskega zakona so brezdomci omenjeni trikrat.

Dvakrat so omenjeni pri opredelitvi stanovanjskih stavb (»Stanovaljske stavbe za posebne namene, ki so namenjene začasnemu reševanju stanovanjskih potreb socialno ogroženih oseb«; predlog SZ – 2, 25. 7. 2002, 2. člen), pri čemer gre za kratkoročne rešitve stanovanjskega problema brezdomcev. *Brezdomcem*, raznim terapevtskim skupinam, raznim socialnovarstvenim programom, ki vključujejo bivanje in začasnemu reševanju stanovanjskih problemov ogroženih oseb so, tako kot bivanju študentov, dijakov in upokojencev, namenjene stavbe za posebne namene. Občina posameznikom ali družinam v najtežjih materialnih ali socialnih razmerah za *določen čas* dodeli bivalne enote v skupinskih stanovanjskih stavbah, namenjenih za začasno reševanje stanovanjskih potreb socialno ogroženih oseb (predlog SZ – 2, 25. 7. 2002, 2. člen). V predlogu zakona ni navedeno, ali je za to treba imeti državljanstvo ali stalno bivališče na območju te občine. Mnogi med njimi namreč niso upravičeni do denarne socialne pomoči, ker nimajo državljanstva, večina pa tudi zaradi tega, ker nimajo stalnega bivališča, ki je eden od pogojev za pridobitev denarne socialne pomoči.⁶

Tretjič so brezdomci omenjeni v 91. členu, kjer piše, da imajo prednost pri dodeljevanju neprofitnih stanovanj, vendar ne vsi brezdomci in brezdomke, ampak »invalidi in družine z invalidnim članom in državljani z daljšo delovno dobo, ki so brez stanovanja« (predlog SZ – 2, 25. 7. 2002, 91. člen). To je edina potencialno dolgoročna rešitev stanovanjskega problema brezdomcev, ki jo predvideva predlog zakona.

⁶ Največji problem brezdomcev in brezdomk je začaran krog, ki izhaja iz dejstva, da so brez stalnega bivališča. Brez stalnega bivališča namreč ne morejo zaprositi za denarno socialno pomoč in ne morejo dobiti osebnih dokumentov, kar pomeni, da so izbrisani iz državnih institucij, če za njih ne obstajajo posebni registri.

PRENOVA Z ETIKO SKRBI

Ena izmed ključnih normativnih usmeritev stanovanjskega zakona iz leta 1991 in tudi sedanjega predloga je vzpostavitev in delovanje stanovanjskega trga. V slovenski družbi prevladuje mnenje, da naj bi trg s svojimi mehanizmi poskrbel za ustrezno delitev dobrin. O skrbi ljudje razmišljajo takrat, ko jo sami potrebujejo od države, do takrat pa delujejo kot *samozadostni*. S tem zanikajo *medsebojno odvisnost* med ljudmi in organizacijami, ki je pomembna komponenta etike skrbi (Sevenhuijsen 1998).

Subjekti, ki na trgu nimajo moči in spadajo v katero od ranljivih ali pa diskriminiranih skupin, ki potrebuje dodatne ukrepe države (kot je, na primer, v predlogu novega zakona neprofitno stanovanje za socialne upravičence), so pogosto percipirani kot nekakšni zajedalci družbe. Ljudje se imajo večinoma za drugačne oziroma boljše od socialnih upravičencev ali drugih diskriminiranih. Verjamejo, da mora država zanje poskrbeti drugače, in to takrat, ko oni to skrb potrebujejo. Pomoč (ali pa subvencija) države je zaželeno, ko mora, na primer, lastnik obnoviti stanovanje. Hkrati pa ljudi vsakršna regulacija moti. Tipičen primer so najemnine v profitnem najemnem sektorju, ki so v Sloveniji zelo visoke. V profitnih najemnih stanovanjih mora zaradi pomanjkanja socialnih stanovanj živeti tudi veliko socialnih upravičencev. Ne dogaja se redko, da se poskušajo najemodajalci izogniti plačevanju davkov od profitne najemnine in zato oddajanja stanovanja sploh ne prijavijo pri pristojnih organih. Pogosto najemnikom tudi ne dovolijo, da bi si v stanovanju uredili stalno bivališče.

Ker torej upravičence do socialne pomoči pogosto vidimo kot zajedalce, hočemo imeti nadzor nad njimi, da ne bi »živeli na naš račun«. Stopnja zaupanja in solidarnost v slovenski družbi sta torej nizki. Možnosti za reševanje stanovanjskega vprašanja pa se med tistimi, »ki imajo«, in tistimi, ki »nimajo«, močno razlikujejo. Ker je v praksi bolj cenjena »iznajdljivost« kakor »poštenost« in je zaupanje v državo na stanovanjskem področju nizko, se ljudje ne zavedamo, da potrebujemo drug drugega, da bi v družbi bolje živeli, in da kot posamezniki obstajamo le v odnosih in zaradi odnosov z drugimi, kar je osnovni princip etike skrbi (Sevenhuijsen 1998).

Kaj torej pomeni prenova z etiko skrbi? V proces sprejemanja novega zakona, ki bo temelj za delovanje na stanovanjskem podro-

čju, bi se morali vključiti vsi subjekti ali zastopniki subjektov, ki jih to področje zadeva. Proces sprejemanja bi moral biti torej v vseh fazah *interaktiven* (Sevenhuijsen 1998). Uradno naj bi sicer proces tak bil, vendar se zdi, kot da poteka po principu *top-down*. V resornem ministrstvu so pripravili predlog, ki ga posamezne interesne skupine komentirajo.

Interaktivnost v smislu etike skrbi poteka na osnovi ocene potreb (*needs assessment*) na stanovanjskem področju. Vsaka skupina subjektov ima možnost, da pove, kaj so njene potrebe; torej imajo vsi enako možnost glasu (*giving voice*), s čimer zakonodajalec pokaže pozornost do potreb različnih skupin. V debato o zakonu bi bilo treba vključiti tudi strokovnjake različnih ved, ki bi k razumevanju problematike pripomogli tako, da bi predstavili pomen stanovanja za zadovoljevanje različnih človekovih potreb – na primer, potreba po intimnosti, potreba po ontološki varnosti. Subjekti v debati bi tako lahko bolje razumeli potrebe drugih, iz česar torej izhaja motivacija za njihovo delovanje. Sedanja debata poteka le na relaciji »kar ti dobiš, jaz izgubim«. Je torej dihotomizirana in izhaja predvsem iz strahu pred poslabšanjem situacije.

Interaktivnost in širina političnega procesa ugotavljanja potreb na stanovanjskem področju bi pomenila tudi ponovno presojo ciljev in načel predloga zakona. S tem se ne bi zmanjšal pomen gradnje stanovanjskih objektov in kriterijev za kvaliteto gradnje, kar je ena razsežnost stanovanja in ureditev trga stanovanj, kar je druga razsežnost stanovanja, ampak bi debato razširilo na vse dimenzije stanovanja. Če bi sestavljavci zakona pri pisanju predlogov upoštevali stanovanjsko vprašanje v vseh njegovih dimenzijah, bi v politiko vključili vprašanje potreb, ki jih človek zadovoljuje z rešenim stanovanjskim vprašanjem. Sem pa ne sodijo zgolj varne zgradbo, ampak tudi psihosocialne potrebe ljudi. Ali, kot pravi Joan Tronto, ko govori o izbirah: »Stopiti moramo korak nazaj in se povprašati o potrebah, ki smo jih upoštevali, pa tudi o tistih, ki jih nismo« (1999, 274).

SKLEP

Stanovanjska politika je tako kompleksna, da je v kratkem prispevku nemogoče zajeti vse njene vidike. V analizi smo zato popolnoma izpustili problematiko razlaščenec in najemnikov denacionalizi-

ranih stanovanj, ker imajo oboji predstavniško skupino in so na predlog stanovanjskega zakona prispevali svoje pripombe.⁷

Prispevek je namenjen analizi splošnih smernic predloga zakona in vanjo smo zajeli ranljive skupine in skupine, ki so izpuščene. V analizi smo opozorili na nekaj konkretnih situacij, s katerimi se bodo srečevale nekatere skupine prebivalstva. Hkrati pa smo opozorili tudi na nekaj novosti, ki bodo morda prispevale k izboljšanju položaja nekaterih ranljivih skupin in zmanjšale neenakopravnost pri podeljevanju stanovanj.

Predlog novega zakona izhaja iz fizičnega prostora, ne pa iz človekovih potreb. V celotnem tekstu, predvsem pa v eksplicitni opredelitvi ciljev in načel predloga zakona lahko opazimo, da je večji poudarek namenjen stanovanju kot *prostoru* za bivanje, se pravi tehnični in prostorski ureditvi stanovanj in ureditvi stanovanjskega trga, in manj stanovanju kot *domu*, s čimer mislimo na kakovost bivanja in občutek varnosti in zasebnosti v stanovanju. Razmere na stanovanjskem trgu v Sloveniji so take, da je dostop do stanovanja zaradi pomanjkanja cenovno dosegljivih stanovanj otežen skoraj vsem družbenim skupinam, in dokler ne bomo imeli večjega sklada cenovno dosegljivih stanovanj, niti ne moremo pričakovati, da se bo poudarek od tehnične ureditve stanovanjskih stavb in stanovanjskega trga premestil k boljši kakovosti samega bivanja.

Predlog novega zakona temelji na razdelitvi pravic in dolžnosti. Problemi pri predlogu novega stanovanjskega zakona pa so enaki kot pri obstoječem stanovanjskem zakonu – sankcije. Pristojnosti in dolžnosti najemnikov, lastnikov, upravnikov, inšpektorjev, občine, države in drugih akterjev so porazdeljene. Za nekatere izmed akterjev so sankcije za kršenje ali neuresničevanje določb zakona določene. Kaj pa, če zakona ne uresničuje država, občine ali stanovanjski sklad? Kako bomo občine prisilili, da bodo zagotovile neprofitna stanovanja za socialne upravičence, začasne namestitve za brezdomce in podobno? Kako naj kaznujemo stanovanjski sklad, ki daje

⁷ Pripombe razlaščenecv se nanašajo predvsem na to, da so stanovanja mnogim upravičencem vrnjena v last, ne pa tudi v posest. Varovanje pravic nekdanjih imetnikov stanovanjske pravice imajo za komunistični konstrukt (www.s3k-net.com/zlep/osnutek2.html). Najemniki denacionaliziranih stanovanj pa po drugi strani opozarjajo, da privatizacija prinaša nove krivice in da so bili diskriminirani v primerjavi z ostalimi prebivalci pri možnosti odkupa stanovanja (www.nepremicnine.si21.com/novice/2002/060202.htm).

premalo pobud za stanovanjsko varčevanje? Tudi novi stanovanjski zakon ne daje odgovorov na ta vprašanja.

Prenova z etiko skrbi pomeni vsebinsko razširitev debate na stanovanjskem področju z novimi dimenzijami, ki so sedaj izpuščene, zadevajo pa slehernega izmed nas. Vsak namreč potrebuje varen zaklon pred vremenskimi razmerami (stanovanje kot zavetišče – *shelter*) in vsak, ne glede na socialni in družbeni položaj, ima še vedno potrebo po varnosti in intimnosti (stanovanje kot bivanje). Vključitev novih dimenzij bi pomenila, da bi se najprej osredotočili na same vrednote, ki naj bi veljale v stanovanjski politiki. Šele z vpeljavo etike skrbi – torej s spoštovanjem do subjektov in z občutkom odgovornosti države in njenih akterjev – pa lahko pričakujemo večjo dejavnost države in več energije pri uresničevanju zakonov, ki jih je sprejela sama.

REFERENCE

- Avramov, D. 1999. *Background paper on Access to Housing*. Bruselj: Group of Specialists on Access to Housing.
- Mandič, S. 1996. *Stanovanje in država*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- . 1999. »Stanovanjska tveganja, ranljive skupine in novi pogledi«. V: Mandič, S. (ur.): *Pravica do stanovanja. Brezdomstvo in druga stanovanjska tveganja ranljivih skupin*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Nacionalni stanovanjski program Republike Slovenije* 2000. http://www2.gov.si/zak/Akt_vel.nsf. Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije.
- Predlog stanovanjskega zakona – 1, marec 2002. http://www.gov.si/dz/si/aktualno/spremljanje_zakonodaje/predlogi_aktov/predlogi_aktov.html
- Predlog stanovanjskega zakona – 2, 25. 7. 2002. http://www.gov.si/dz/si/aktualno/spremljanje_zakonodaje/predlogi_aktov/predlogi_aktov.html
- Sendi, R., Mandič, S., Černič Mali, B., Boškić R., Filipovič, M. 2002. *Stanovanjska politika kot generator in blažilec socialnih problemov*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Urbanistični inštitut.

- Sevenhuijsen, S. L. 1998. *Citizenship and the Ethics of Care. Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*. London, New York: Routledge.
- . 1999. »Too Good to be True? Feminist Considerations about Trust and Social Cohesion«. *Focaal* (34): 207–222.
- Stanovanjski zakon RS*. 1991. Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije.
- Ustava RS. 1991. http://www.gov.si/dz/si/aktualno/spremljanje_zakonodaje/ustava/ustava.html
- Tosics, I., Erdosi, S. Jr. 2001. *Access to Housing for Vulnerable Categories of Persons*. Final Draft Report. Bruselj: Group of Specialists on Access to Housing.
- Tronto, J. C. 1999. *Age Segregated Housing as a Moral Problem: An Exercise in Rethinking Ethics*. In: Urban Walker, M. (ur.). *Mother Time – Women, Aging, and Ethics*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

UPORABA METODE TRACE ZA ANALIZO SLOVENSKEGA PROGRAMA ZA BOJ PROTI REVŠČINI IN SOCIALNI IZKLUČENOSTI

VESNA LESKOŠEK

UVOD

Januarja 2003 je Mirovni inštitut organiziral dvodnevno regionalno delavnico na temo etike skrbi in povabil Selmo Sevenhuijsen, da je predstavila metodo *Trace*. To metodo je razvila, da je lahko z nizom korakov analizirala normativne okvire vladnih politik in to, kakšno mesto ima v njih skrb. To metodo smo uporabili na primeru slovenskega dokumenta o revščini in socialni izključenosti,¹ predvsem zato, ker sta revščina in socialna izključenost prednostni temi socialne politike v EU in v državah, ki se uniji priključujejo. Domnevali smo, da bo večina udeležencev vsaj delno seznanjena s to temo, saj so vsi vključeni v socialne projekte.

Slovenska vlada je Program boja proti revščini in socialni izključenosti sprejela februarja 2000. Skupina, ki ga je pripravljala, je bila sestavljena iz državnih uslužbencev, sociologov in ekonomistov ter z delno udeležbo nevladnih organizacij. Dobra stran programa je akademska obravnava problema in predstavitev številnih uporabnih podatkov, od analitičnih do globljih perspektiv. Slaba stran je del o socialni izključenosti, ker teoretsko pisanje o tem ne zadošča, potreben je praktičen načrt implementacije. Prvo poročilo o implementaciji je vlada predstavila in sprejela aprila 2002. Poročilo je bilo predstavljeno na enodnevni konferenci, katere soorganizatorica je bila Evropska komisija. Nevladne organizacije so predstavile zelo ostro pisno kritiko poročila, ki je bila prevedena v angleščino kot svojevrstno alternativno poročilo. Glavni očitke je bil, da ni dosledne strategije socialnega vključevanja, torej konkretnega akcijskega načrta, v katerem bi sodelovale tudi nevladne organizacije.

¹ Program boja proti revščini in socialni izključenosti. Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, Ljubljana 2000.

Ker je ta program pomemben za trenutno slovensko situacijo, je Mirovni inštitut sklenil izkoristiti to priložnost in zbrati poglede zunanjih strokovnjakov, ki ne delujejo v lokalnih mrežah. Rezultati uporabe metode *Trace* so bili podobni komentarjem slovenskih nevladnih organizacij, z eno izjemo. Udeleženci delavnice so opazili tudi pozitivne lastnosti programa, ki dejansko kažejo na visoko raven države blaginje, višjo od tiste v svojih državah. Udeleženci s Poljske, Slovaške, Češke, iz Estonije in z Madžarske so prispevali obsežne in uporabne komentarje.² V prvem delu tega prispevka predstavljam kratko analizo dokumenta po sledih metode *Trace*, v drugem delu pa nakažem nekaj smernic, kako bi ga prenovili iz perspektive skrbi.

REZULTATI ANALIZE Z METODO *TRACE*

Namen dokumenta je zadovoljiti zahteve EU, ki jih zahtevajo v procesu pristopa k članstvu. Avtorji si prizadevajo, da bi pokazali čim bolj pozitivno sliko o ravni socialne blaginje. Posledica tega je, da nezadovoljivo definirajo problem. Revščino povezujejo izključno z dolgotrajno nezaposlenostjo, socialno izključenost pa opredeljujejo s terminologijo, ki jo priporoča EU, kar je vidno iz uporabljenih referenc. Ni jasno, kaj bi morali videti kot vzroke revščine, razen precej nejasne omembe, da je to značilnost »modernega sveta«. Posledica je, da niso jasni razlogi za to, kako je porazdeljena odgovornost za boj proti revščini in izključenosti. V gradivu ni mogoče prepoznati glasu izključenih. Kljub temu, da obstaja močno soglasje o ravni socialne države, je predlagana politika razporejanja socialnih pravic tržno usmerjena. Odtod močan poudarek na samozadostnosti, dolžnosti, da vsak poskrbi zase. Nove družine so sicer omenjene, dokument pa podpre samo tradicionalne družine: istospolni pari so izključeni, samski starši pa ne dobijo zadostne podpore. *Rešitev problema* pisci dokumenta vidijo v tržni orientiranosti, ki se skriva v formuli »od socialne pomoči do dela« in v konservativnem pojmovanju, da ljudje ne smejo biti odvisni od socialne pomoči. Formula za odpravljanje problemov je večanje individualne samozadostnosti, kar je dejansko neoliberalen koncept.

² Zahvaliti se moram tudi Selmi Sevenhuijsen za komentarje in uredniško delo na tem članku.

Eden izmed korakov metode *Trace* je namenjen temu, da določimo *glavne vrednote* dokumenta in razmislimo o njihovem ozadju. V besedilu o revščini in socialni izključenosti lahko vidimo mešanico (socio)liberalnih in skupnostno orientiranih vrednot. Prve so avtonomija, svoboda in enake pravice, ki so omenjene večinoma v poglavju o mednarodnih dokumentih. Druge so solidarnost, socialna pravičnost, priznanje »potrebe po pripadnosti« (ki nastopa kot nadomestek za ljubezen) in človeško dostojanstvo. Vrednote so navadno povezane z implicitnimi ali eksplicitnimi pojmovanji *človeške narave*. Pri tem zbodejo v oči tri lastnosti poročila:

- skrb zase in samozadostnost sta predstavljeni kot normi za socialni razvoj;
- temeljna enota družbe naj bi bili posamezniki s svojimi pravicami in odgovornostjo;
- trditev, da posamezniki potrebujejo temeljne pravice, da dosežejo ustrezen družbeni položaj.

Normativna razsežnost teh trditev je očitna, program opredeljuje skupine, ki ne dosežajo teh standardov, kot »deviantne« in kot vzorčne primere potencialne nevarnosti za socialno integracijo in socialni red. Tako, na primer, revščino predstavlja kot socialni problem zato, ker lahko povzroči delinkventnost in kriminal, in ne zato, ker ljudem, ki jih zadene, prinese tegobe in stisko.

Predstave o človeški naravi se skrivajo tudi za pojmovanjem *spola*. Opazimo tele prvine poročila:

- program priznava, da revščina vse bolj postaja problem žensk in otrok, predlagani ukrepi pa ne omenjajo tega pojava;
- izrecno so omenjene samo ženske, moški pa ne: spolno nevtralen jezik dela moške nevidne tudi v opisih družine;
- program ne omenja spolnih razlik pri hendikepiranosti in etničnosti, s čimer pravzaprav konstruira homogene skupine, namesto da bi priznaval mešane identitete;
- ženske so omenjene večinoma v zvezi s plačanim delom: kombinacija dela in družine je poudarjena samo za ženske;
- družina je omenjena kot koherentna enota, brez diferenciacije položajev, vlog, virov moči in interesov moškega in ženske ali posameznih generacij.

Program kot celota ne priznava *skrbi* kot relevantnega pojma. Skrb najdemo samo v argumentih za zaščito tako imenovanih »ranljivih skupin«. Pokaže se tudi pri pojmih »potreba po pripadnosti« in »potreba po socialni podpori družinam«, da lahko svojim članom zagotovijo več varnosti in moralne opore. Ne vsebuje kritičnega razmisleka o povezavi med skrbjo in žensko naravo (kombinacija dela in skrbi naj bi bila problem žensk). Po teh domnevah je samoumevno, da ženske zagotavljajo skrb, s čimer pisci dokumenta zanikajo politično odgovornost tako žensk kakor moških pri kombiniranju dela in skrbi. Skrb je odsotna tudi zato, ker se program osredotoča bolj na želje kakor na potrebe ciljnih skupin. Tudi ni jasno, zakaj je program nadomestil »potrebo po ljubezni« s »potrebo po pripadnosti«. Pomen pojma »potreba po pripadnosti« bi morali nedvomno natančneje opredeliti in o njem kritično razmisliti, zlasti v kontekstu razmisleka o vključenosti in izključenosti, v katerem zlahka dobi ekskluzivistični ali nacionalistični prizvok.

Predlagana *vloga države* pri uresničevanju programa je precej protislovna. Po eni strani je država tista, ki zagotavlja socialne pravice in je koordinatorka civilne družbe in zasebnega sektorja, kjer mora opredeliti odgovornosti in postaviti časovne meje za sprejete politike. Po drugi strani ji je pripisana nadzorna vloga: je bolj reaktivna kot proaktivna. To vidimo iz tega, da ima zelo široke cilje, da nima eksplicitnih oblik preverjanja odgovornosti in da ima šibak akcijski načrt (kaj bo kdo naredil in kdaj). Sklenemo lahko torej, da je splošna *politična filozofija* mešanica socialne demokracije in tržno usmerjenega neoliberalizma.

Normativno razsežnost politik lahko odkrijemo tudi tako, da analiziramo *retoriko*, ki jo uporabljajo uradni dokumenti. Tako analiza pokaže, da ima država precej ambivalenten odnos do tega problema. Trditev, da izključenosti same po sebi ne moremo povsem odpraviti, se morda sliši realistično, lahko pa jo interpretiramo tudi kot opravičilo za neuspehe politike ali za odsotnost politične reakcije na nekaterih področjih izključenosti. Večkrat je uporabljena beseda »obširna« analiza, ki je tam očitno zato, da bi pripomogla k višji kakovosti besedila in mu zagotovila znanstveno objektivnost. Pozorni moramo biti tudi na dihotomije in tabuje v besedilu. Dihotomije so navadno odraz tradicionalne miselnosti in ne priznavajo razlik, pluralnosti odnosov med ljudmi. Tako najdemo nasprotja med

samozadostnostjo/ranljivostjo, neodvisnostjo/odvisnostjo, integracijo/anomijo, blaginjo/revščino in mirom/nasiljem. Tabuji veljajo za spolnost, zlasti spolno usmerjenost ter gejevske in lezbične poroke in posvojitev otrok. Moški niso priznani kot kategorija, ki potrebuje pomoč, čeprav so samski moški srednjih let brez izobrazbe in/ali zaposlitve in osebnih mrež pravzaprav močno ogrožena skupina. Brezdomstvo in alkoholizem nista priznana kot socialna problema. Problem normativnosti v političnih besedilih lahko na novo osvetlimo tudi tako, da poiščemo nedoslednosti ali protislovja v besedilu. Omenimo jih samo nekaj:

- po eni strani program priznava, da so nekateri ljudje dolgoročno nezmožni sodelovati na trgu dela, po drugi pa v odgovor na nezaposlenost načrtuje zgolj začasno podporo;
- program je protisloven, kar zadeva družino – po eni strani zagovarja enakost med moškimi in ženskami, po drugi strani pa tradicionalno družino pojmuje kot primarno enoto skrbi in socialne podpore; besedilo močno poudarja spolno enakost na trgu dela, molči pa o delitvi skrbi v družini in v gospodinjstvu.

Glede na vse to lahko presodimo, ali se problem *ustrezno* obravnava. Rečemo lahko, da je program ustrezen, ker priznava obstoj revščine in potrebo po trajnih socialnih politikah na tem področju, vendar pa problema ne opredeli dovolj jasno. V splošni sliki prevladujejo mednarodna literatura in kriteriji, kar preprečuje pogled v posebnosti slovenske družbe. Poleg tega na temelju teh kriterijev pisci poročila revščine ne vidijo kot posledice socialnih neenakosti in socialno-ekonomskih procesov, temveč kot svetovni proces, na katerega posamezna država ne more vplivati, temveč se lahko zgolj bojuje proti njenim posledicam in jo poskuša omiliti, njen končni cilj pa je, da bi ljudi »spravila na pravo pot«. V poročilu ni reflektivnih socioloških podatkov o socialni izključenosti, na podlagi katerih bi ga lahko kritično ovrednotili in ga razširili, tako da bi prisluhnili drugim: lahko bi, na primer, aktivno pritegnili strokovnjake iz nevladnih organizacij.

Opozoriti je treba tudi na to, da program močno poudarja ekonomske in materialne dejavnike, ne omenja pa razmerij moči in kulturnih in političnih procesov izključevanja, kakršni so diskriminacija, stereotipiziranje in postavljanje meja med »nami« in »njimi«. Prav-

zaprav program reproducira rasizem do Romov, tako da jim pripisuje lenobo, ki da je del njihove kulture, s čimer »obtožuje žrtev« za njen položaj. Namesto da bi vzroke za socialno neenakost iskal v razmerjih moči in diskriminacije, jo vidi kot problem posameznika. Ker program močno poudarja neodvisnost, zanemarja dejstvo, da je medsebojna odvisnost nekaj človeškega. Ker je jezik programa spolno nevtralen, onemogoča, da bi videli simbolno »moškost« samozadostnega posameznika, ki je norma poročila. Posledica je, da lažje vidimo, da so problem ženske. Cilji in vrednote poročila so zelo široki in visoki, vendar nimajo trdnih temeljev, zato dajejo vtis, da ostajajo večinoma »na papirju«.

Kar zadeva *splošno presojo* poročila, so udeleženci seminarja kljub tem kritičnim pripombam program ocenili zmerno pozitivno in kot ustrezen temelj za prihodnjo politiko. V njem je vsaj zapisano, da so potrebne politike za odpravljanje revščine, dobra je tudi definicija skupin, ki potrebujejo posebno pozornost. Normativni okvir pa je preveč individualističen in ne priznava trajne narave odvisnosti in potrebe po skrbi.

PRENOVA PROGRAMA Z VIDIKA SKRBI

V *drugem delu* analize po smernicah metode *Trace* navajam nekatera priporočila, kaj je treba spremeniti, da bi lahko vpeljali perspektivo skrbi v program boja proti revščini in socialni izključenosti. Udeleženci na delavnici so dali nekaj koristnih komentarjev in predlogov, ki jih moramo upoštevati pri nadaljnjih razpravah o revščini in socialni izključenosti. Namesto enostranske odvisnosti bi morali bolj priznati *medsebojno odvisnost* med ljudmi ali med tistimi, ki dajejo skrb in tistimi, ki jo prejemajo. Na tiste, ki jo prejemajo, ne bi smeli gledati kot na pasivne objekte ali nemočne žrtve, ki sploh ne morejo skrbeti zase. Tudi ranljivost ni značilna za samo eno izolirano skupino ljudi. Skrb bi morali usmeriti v potrebe namesto v preprečevanje socialnih tveganj. Več bi moralo biti ukrepov, ki bi podpirali ljudi, da bi si sami pomagali. Odvisne ljudi bi morali videti kot državljane, ne le kot prejemnike podpore ali drugorazredne državljanke. To med drugim pomeni, da bi morali njihove potrebe in poglede upoštevati pri oblikovanju politik. Vendar bi to pomenilo, da bi morali ljudem zaupati bolj, kakor jim zdaj.

Z metodo *Trace* analiziramo tudi pet vrednot etike skrbi. Prva je *pozornost*, ki jo program vključuje. Posebna pozornost je namenjena zaščiti ranljivih skupin, kar pa se ne odraža v formulaciji ciljev politike. Pri etiki skrbi pozornost nedvomno ni enaka zaščiti. V nekaterih drugih odstavkih avtorji poročila ugotavljajo, da je za artikulacijo glasu prejemnikov pomembnejša kvalitativna raziskava. Njihov glas bi prišel bolj do izraza, če bi uporabili etiko skrbi, ki bi ga lahko uglasila z makrosociološkim okvirom, kakršen je zarisani v poročilu. Navsezadnje pozornost pomeni, da prisluhnemo ljudem. Druga vrednota je *odgovornost*: vlada se ima za institucijo, ki deli odgovornosti, vendar ne pove jasno, po kakšnem ključu. Potrebovali bi tudi več jasnosti o tem, kako črpati iz obstoječih odgovornosti, in kako revni sami ravnajo z (nasprotujočimi si) odgovornostmi. Nekaj porazdelitve je med ministrstvi in vlado in lokalnimi skupnostmi, vendar nevladne organizacije niso dovolj vključene. Tretja vrednota, *kompetentnost*, v programu ni upoštevana. Udeleženci so jo prepoznali le pri poudarjanju pomena izobrazbe strokovnjakov, pri delitvi virov in pri tem, da vidi dajalce in prejemnike skrbi kot enake v procesih odločanja. Poudarili so tudi, da bi skrb izhajala iz obstoječih pooblastil. Četrta vrednota je *odzivnost*. Program ne odgovarja na opredeljene probleme, temveč odgovarja na probleme, ki niso zapisani. Vrednota odzivnosti bi pomenila, da bi morali program po tem, ko bi preteklo nekaj časa, ovrednotiti iz perspektive uporabnikov. Peta vrednota je *zaupanje*. Da bi spodbudili zaupanje med ljudmi, bi morali imeti več podatkov o anomiji in izolaciji. Pripombe v obstoječem poročilu so preveč teoretične in spekulativne in ostajajo na ravni predvidevanja, da revščina pelje v izključenost in anomijo. Take pripombe, kadar so neutemeljene, pravzaprav le prispevajo k novim stereotipom in izključenosti. To je znova problem pogleda »od zgoraj navzdol«, poročilo je nasploh preveč pokroviteljsko. Etika skrbi bi omogočila več zaupanja v kompetentnost ljudi, ki jih program zadeva, da se lahko spoprimejo s problemi, in več poslušanja zanje. Drugače tvegamo, da bodo državljani izgubili zaupanje v vlado. Nasploh bi bil program uspešnejši, če bi razvil več zamisli in ukrepov o tem, kako bi zaščitili tiste, ki dajejo podporo, tako na domu kot v socialnih institucijah, da bi povečali kakovost razmerij med njimi in prejemniki skrbi.

Kar zadeva *vrednote*, etika skrbi predlaga tole: Vrednote bi morale izhajati iz solidarnosti in skrbi; vključevati bi morale vrednoto pluralnosti; bolj bi morala biti poudarjena potreba po skrbi; vprašanje, kako ravnati z (medsebojno) odvisnostjo bi morali videti kot del argumentov za socialno pravičnost. Natančneje bi morali opredeliti, kaj je človeško dostojanstvo, ki je omenjeno le na kratko. Bolj natančno pa bi morali opredeliti tudi, kaj te vrednote pomenijo v konkretnih situacijah in za konkretne predloge politike, ki bi morali biti bolj povezani in utemeljeni. Državljanstva ne bi smeli razumeti le kot družbeni fenomen (v smislu socialne integracije), temveč najprej in predvsem v smislu politične participacije. Bolj jasno bi moralo biti, kaj pomeni demokracija in raziskati bi morali, kaj bi k temu lahko prispeval pojem »skrbi kot demokratične prakse«.

Z etiko skrbi bi tudi na novo *opredelili problem*. Spremeniti bi morali prevlado »paradigme dela« (delo kot univerzalni odgovor na probleme revščine in izključenosti); neplačano in plačano dajanje pomoči bi morali priznati kot pomembni obliki družbene participacije in tudi kot sredstvo za poglobljanje socialne kohezije v smislu solidarnosti in zavezanosti. Hkrati pa bi morali spremeniti definicijo integracije. Namesto da poudarjamo integracijo in prilagajanje, bi morali natančneje opredeliti pomen raznoličnosti. Za vzor bi lahko vzeli politično državljanstvo, ki temelji na priznavanju pluralnosti, pojem skrbi kot demokratične prakse pa bi lahko pokazal pot do političnega delovanja in oblikovanja politik, ki bi temeljile na pozornosti in odgovornosti. Preveriti bi morali, ali program vsebuje rasiistične ukrepe (npr. proti Romom), spolne predsodke in stereotipe.

Kar zadeva *konkretne ukrepe*, lahko tu omenimo le nekaj predlogov. Pri regulaciji plačanega dela bi morali upoštevati podporo in izboljšave obstoječih oblik dela, namesto da se osredotočamo le na nove (kot, na primer, novo podjetništvo za ženske, na katero se program osredotoča zdaj); otroci ne bi smeli biti omenjeni le v zvezi s svojimi družinami, temveč bi morali biti nagovorjeni kot samostojni družbeni akterji; razširiti bi morali pojem skrbnikov, da bi lahko natančenje opredelili, na primer, odgovornosti delodajalcev glede uravnotežanja dela in skrbi. Vpeljati bi morali nove ukrepe za odpravo simbolnih oblik rasizma in seksizma; več podpore bi morali dajati projektom, ki spodbujajo civilno, kulturno in politično participacijo.

SKLEP

Vsi ti komentarji in priporočila so rezultat dvodnevne delavnice, na kateri se je skupina strokovnjakinj in strokovnjakov (filozofinj, sociologinj, socialnih delavk in zdravstvenih delavk) in študentov iz več držav teoretsko in praktično osredotočala na eno določeno metodo. Ustvarili so seznam uporabnih in relevantnih opažanj o tem, kako so razumeli besedilo in kako bi ga izboljšali. Pri tem so uspešno uporabljali metodo *Trace* Selme Sevenhuijsen. Ta metoda je sestavljena iz korakov, ki opisujejo, kako naj beremo besedilo, na kaj se moramo osredotočiti in kaj znova razmisliti z drugačnih perspektiv (vrednote, spol, problemi, rešitve itn.). Metodo *Trace* je lahko razumeti in tudi uporabljati, vendar moramo že prej poznati etiko skrbi. Upamo, da bodo od prizadevanj udeležencev delavnice imeli kaj koristi tudi oblikovalci politik.

REFERENCE

Duffy, K. 1998. *Opportunity and Risk: Trends of Social Exclusion in Europe*. Strasbourg: Council of Europe, str. vi.

